

556

9(3)

f-70

1292

2003

Լ. Մ. ԲԻՐԲԵԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՑ

ՄԱՍՆ Ա.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
ԻՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ

ՎԱԻԲԱՅԵԱԼ

յուսումնական Խորհրդոյ Ազգ. Կեդր. վարչութեան

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ն. Ճ ԱՐԱՄԵԱՆ

1892

9(3)
Բ-70

3) սյ

Վ. Մ. ՔԻՒՐՔՅԵԱՆ

-70

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

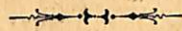
(201)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅ

ՀԻՆ, ՄԻՋԻՆ, ՆՈՐ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

Մ Ա Ր Գ Կ Ա Ց Ի Ն Ս Ե Ռ Ի
Գ Ա Ղ Ա Բ Ա Կ Ր Թ ՈՒ Թ Ե Ա Ն Ե Ւ Զ Ա Ր Գ Ա Յ Մ Ա Ն Վ Ե Ր Ա Բ Ե Ր Ե Ա Ղ Դ Բ Պ Բ Ե Ր ՈՒ
Մ Ա Ս Ն Ա Ի ՈՐ Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ ՈՒ Թ Ե Ա Մ Բ Հ Ա Ն Դ Ե Ր Չ

Վ Ա Ի Ե Ր Ա Ց Ե Ա Ն

յ Ու ս ու ը մ ն ա կ ա ն Խ օ ճ ի ռ ղ ր ղ յ Ա զ գ . Կ ե ղ ր . Վ . ար շ յ ո թ ե ա ն

معارف نظارت جليله سنك رخصتيله طبع اولتمشدر

Կ . Պ Ո Ղ Ի Ս

Տ Պ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ն . Ժ . Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն

1892

38604 - wh.

Ca. a. P. 1892

My. U. 1892

to the
of the

of the

20 Aug. 1892

21962.60
P

Պատմութեան ուսման կարեւորութիւնը փաստաբանելու հարկ չէ մնացած այսօր: Ով որ կը հետեւի արդէն Գարուս իմացական հոսանքին՝ գիտէ թէ պատմութիւնն ինչ դեր ունի ընկերական, քաղաքական եւ իմաստասիրական խնդրոց մէջ:

Եթէ կենդանի օրինակն է ամենէն պերճախօս խրատուն անհասին համար, անցեալին պատկերն ալ ամենէն իմաստուն առաջնորդն է ընկերութեան համար:

Կարծէ խորին ուշադրութեամբ կարգալ եւ լուրջ խորհրդածութեամբ իմաստասիրել պատմութիւնը: Մեծ, վիթխարի համապատկեր մ'է այն, ուր կը ներկայանայ մարդկային սեռի գործունէութիւնը, կենաց բռնաճունչ պայքարը եւ իմացականութեան սուր արժար: Իբր, փայլուն քաղաքակրթութիւններ մարած, հզօր ազգեր մեռած, ու հսկայական ձեռնարկներ ոչնչացած կը տեսնուին այդ համապատկերին մէկ կողմը, բայց մեծ օրէնք մը կայ որ կը սիրապետէ հոն, — յառաջդիմութեան, բարեօրոշութեան օրէնքը, անհասական զարգացումը, մտքի զարթումը, վերջապէս գաղափարական կատարելութեան մը ազնիւ եւ անշեղ հրայրք:

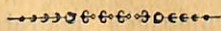
Անցեալին այս խորհրդաւոր տեսարանը գիտական ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած է այժմ: Պատմութիւնը գրոյցներու, առասպելներու հաւաքածոյ մը չ'է այլ եւս. գիտութիւն մ'է այն, խոր ու լայնածիր, ուր կը մխուրտնուի միտքը՝ մարդկութեան կեանքը ճանաչելու հետաքրքիր: Մէկզմի բողոքն մարդաբանն որ բրիչը ձեռքը՝ երկրիս խաւերը քրքրէ նախապատմական մարդու նշխարը դուրս հանելու յուսով, անա հնախօս մը, որ կը փաթարուի խարխուլ աշտարակին ծայրը, կը մագլցէ ցցուած քարածայրին գլուխը, որպէս զի մեհենական նշանի մը գաղտնիքը, կամ սեպագծեւ արձանագրի մը առեղծուածը պարզէ: Անդին բանասէր

խուզարկուն է որ մաշած մագաղաթին կամ ժանգոսած դրամին վրայ աչի լոյս կը թափէ՝ անունի կամ թուականի մը հետքը նշմարելու։ Իսկ ասորին, խորաքափանց իմաստաւէրը, իբրեւ նշմարիտ *ալլիւլադ*, ժամանակակից դէպքերն անգամ ֆենուրեան բովը կը թափէ որպէս զի միջավայրէն ազդուած ու եղծուած պատմութեան մէջէն՝ զուտ տարր գտնէ։

Ահա այս յամառ խուզարկութեանց եւ անաչառ ֆրենուրեանց շնորհիւ պատմական հեռաւոր ու մերձաւոր ասպարէզն աւելի պայծառ կը պարզուի մեր աչաց։ Ու ինչ անակնկալ, անհաւասարի այլափոխութիւն տեսարանին վրայ . . . , — աւանդութեանց բազմադարեան լեռները կը հալին, բանակներու եւ հարսութիւններու շինուածներ կը ցնդին, աշխարհակալ հօգօր անձնաւորութիւնք առասպելական անուն կը դառնան, անիծեալներ կ'օրհնուին, սրբացածներ կը դատարարուին . . . : Իրաւ, արմատացեալ հին համոզումներու, պատմական պատկանելի անուններու տեղ ներկայացուած այդ նորութիւններուն առջեւ փչ մը կը վարանինք, կը շփոթինք, մեր աչքերը կը շփենք, կը մերժենք, — բայց որո՞ւ հոգ. զիտութեան լոյսն է որ կը ծաւալի պատմական աշխարհի մթութեան վրայ։

Պէտք է իբրեւ զիտութիւն ուսանիլ պատմութիւնը։ Պէտք է սուր աչօք դիտել այն դէպքերը՝ որոնք պատմաւորի եւ արդիւնքի իմաստասիրութիւն կը բովանդակեն եւ այն դէմքերը՝ որոնք բարոյական ոյժ մը, հանճարեղ ծնունդ մը, կամ վայրագ կիւր մը կը պատկերացնեն։

Նոր սերնդի մը մտաւոր զարգացման եւ նկարագրի կազմութեան համար էական կարեւորութիւն ունի պատմութիւնը — երէ աւանդուի ինչպէս որ հարկ է։ Դեռահաս պատանին հոն պիտի թելադրուի վեհ խորհուրդներով եւ հոն պիտի ներշնչուի ազնիւ զգացումներով։ Եւ ընկերութեան մը կենաց գաղտնիք՝ իր անհատներուն խորհրդոց եւ զգացմանց մէջ պէտք է փնտրել։

Այս դասագիրքը պատրաստելու համար անաշունդ ունեցած եմ Ռիլիքմ Սուիդըրնի *Յրագիր աշխարհի Պատմութեան* (Outlines of the world's History) անուն գործը, եւ երէ իբրեւ պարզ բարգմանութիւն մը չեմ ներկայացներ՝ պատճառն այն է որ տեղ տեղ փոփոխութիւններ, յապաւումներ եւ յաւելումներ ընելու, մանաւանդ Արեւելեան հին պատմութեանց (Սուաշին) մասին համար ուրիշ աղբիւրներէ ծանօթութիւններ փառելու պէտք տեսած եմ։

Թերեւս այդ ծանօթութիւնները համառօտ դասագրքի մը համար աւելորդ ըլլային, — սակայն որովհետեւ մեր մէջ պատմական մասնաւոր հրատարակութիւններ կը պակսին, եւ որովհետեւ մենք Արեւմտեան ազգերէ աւելի պատրիստ հետաքրքրուիլ Արեւելի վաղեմի ժողովրդոց կենաց մանրամասնութեամբ, փափագեցայ ըստ կարի ամփոփ եւ շահեկան ծանօթութիւններով նոխացնելու գործս։ Չեմ պահանջեր որ ուսանողը պարտաւոր ըլլայ իբրեւ դաս սովորելու այդ ծանօթութիւնները, սակայն կը խնդրեմ որ պատ. Ուսուցիչը կամ Ուսուցչուհին ինչպէս որ յարմար դատէ՝ այնպէս օգտակար ընծայէ զանոնք։

Յաւելմանց, ծանօթութեանց եւ ժամանակագրական մի ֆանի փոփոխութեանց համար ուսումնասիրած եմ գլխաւորաբար՝ Տիրիւլի, Մասքերոյի, Ռիլարսի, մանաւանդ Սէնտօպոսի գործերը։ Հարկ չտեսնուեցաւ աւելցնել Ազգային պատմութիւնը, որ արդէն կ'աւանդուի մասնաւոր կերպով։

Դասագրքիս գլխաւոր բնագիրը կարգացողները կը վկայեն քէ մեծ առաւելութիւններ ունի այն։ Համառօտ նախադասութեանց մէջ ամփոփած է յանախ այնպիսի վտեմ խորհրդածութիւններ եւ հարտար բացատրութիւններ, որք ազդուապէս կը ներգործեն ընթերցողին վրայ։ Եւ որովհետեւ իր բուն նպատակն է եղած ընդհանուր գաղափար մը տալ մարդկային սեռի զարգացման մասին՝ հետեւեալ խնդիրները կը պարզէ ընթերցողին առջեւ։

Ա. — Թէ որոնք էին Եգիպտացիք, Եբրայեցիք, Պարսք, Ֆոյնք, Լասիւնք, Սպանիացիք, Անգլիացիք. Եւն. : Ասոնց ամեն մէկն ինչ ծառայութիւն մասոյց քաղաքակրթութեան :

Բ. — Այս ազգաց իւրաքանչիւրին մտաւոր կարողութիւնն ինչ ձեւով ներկայացաւ աշխարհիս, կրօնքով, պատերազմով, օրէնսդրութեամբ, քաղաքական կազմակերպութեամբ, գրականութեամբ, արուեստով եւն :

Գ. — Ի՞նչ վիճակի մէջ էր ժողովրդոց կենցաղավարութիւնը, այսինքն անոնց քաղաքական կենաց, դաստիարակութեան, ֆիզիքական բարեկեցութեան, ուսեստի, զգեստի, վաճառականութեան, ընկերականութեան եւն. պայմանները : Ի՞նչ էր եւ ինչպէս կը յայտնուէր իրենց մտածման եղանակը՝ այն ժամանակի վարուց, բարուց եւ ընկերական սովորութեանց մէջ :

Դ. — Որոնք էր զանազան մարդու զարգացման մեծ քայլերը. — գիւտերը, ընկերական եւ քաղաքական փոփոխութիւնները, մտածութեան եւ հնարագիտութեան յառաջդիմութիւնները, եւ ինչ են այն կարգ մը դէպքեր որոնք աշխարհս հասուցած են լուսաւորութեան եւ գիտութեան մինչեւ այս աստիճանը :

Ահա այս հարցմանց պատասխաններուն մէջ կը բովանդակի պատմութեան գիտութիւնն՝ որուն բուն պատճօնն է ներկայացնել ազգաց կեանքը, ոչ թէ անձանց կենսագրութիւնն ու պատերազմաց նկարագրութիւնը :

Ինչպէս պիտի տեսնուի, անուններու եւ բուականներու երկար շարքերով չէ խնդրուած դասագիրքս, այսու հանդերձ, պատմական կարեւոր դէպքերը պայծառ կերպով ըմբռնելու համար, հարկ է զանոնք անբաժան պահել տեղւոյ եւ ժամանակի գաղափարէն : Այսինքն թէ, պէտք է լասպաւորել կարեւոր բուականներն ու աշխարհագրական դիրքերը : Առանց աշխարհագրութեան եւ ժամանակագրութեան՝ պատմութիւնը մեր մտքին մէջ կանոնաւոր գիտութիւն մ'ըլլալէ կը դադրի :

Վ. Գ.

Սեպտեմբեր, 1892, Կ. Պոլիս

Ս. Լենն մէկ եւկի պատմութեան դասին հետ, այն երկի աշխարհագրական հարցումներուն դիմել (ԵՒԵԱ 139) :

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ն Ե Ր Ա Շ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Պատմութեան սահմանը. — ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ մարդկային սեռի կենաց նկարագրութիւնն է : Աւելի անձուկ մտքով՝ մարդու ձեռք կատարուած գործոց յիշատակութիւնն է :

Պատմութիւնն և ազգերը. — Պատմութիւնն իր իսկական և բարձրագոյն իմաստով այնպէս կ'ենթադրէ որ մարդիկ բնական կամ նախնական վիճակէ բարձրացած և քաղաքական հասարակութիւններ կամ ազգեր ձեւացուցած են : Պատմութեան առարկայ են այն ազգերը միայն, որք աշխարհիս դէպքերուն ընդհանուր ընթացքին վրայ ազդելով, մարդկութիւնն այժմեան վիճակին հասուցած են :

Պատմութեան օժանդակները. — Բուն պատմութեան զանազան գիտութիւններ, որք մարդկային սեռի նկատմամբ շահեկան և կարեւոր տեղեկութիւններ կ'ընծայեն : Այս գիտութեանց կարգն են, — **ՑԵՂԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ.** Այսինքն մարդկային այլ և այլ ցեղերուն կամ տիպարներուն գիտութիւնը :

ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Այսինքն մարդու նախնի արդեանց գիտութիւնը :

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՏ **ԼԵԶՈՒԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ.** Այսինքն լեզուներու գիտութիւնը :

Այս գիտութեանց շնորհիւ, մարդկային ազգի անց-

եալ յետնագոյն վիճակաց նկատմամբ շատ բաներ ծանօթ են այժմ: Նախնի ցեղերու վրայ յատուկ հետազօտութիւններ կատարուած են մեր օրերը և վայրենի ժողովըրոց սովորութիւնք, բարք, արուեստք, բարբառք, և կրօնք լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ եղած են:

Մարդաբանութեան և Պատմութեան տարբերութիւնը. — **ՍԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ**ը կը խօսի մարդու Բնական պատմութեան վրայ, մինչդեռ բուն **ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**ը՝ ազգերու, այսինքն մարդու քաղաքակրթութեան վրայ կը խօսի:

Մարդկային ցեղերը. — Մարդս երեք գլխաւոր ցեղերու կը բաժնուի: Սպիտակ կամ Կովիսեան, Դեղին կամ Մոնղոլեան, Սեւ կամ Աֆրիկեան: Այս սեւ ցեղը կը բնակի Աֆրիկէէ զատ նաեւ յԱւստրալիա, բայց անոր նկատմամբ ոչինչ կայ նշանակուած Պատմութեան մէջ: Ինչպէս այն գետերն որք անձանօթ աղբիւրներէ բխելով անապատի աւազին մէջ կը կորսուին կերթան, Սեւամորթ ազգերն ալ Աֆրիկէի անձափանց խորերուն մէջ ապրած են:

Դեղին ցեղն աշխարհիս ամենահին Սուականներուն կերելի: Ունեցած է սկզբնատիպ քաղաքակրթութիւն մը, և պետութիւններ որք կը տեսնեն ցարդ: Դեղին ցեղի ամենածանօթ ներկայացուցիչներն են Չինացիք և Մանկուք, Հնդկաչինի բոլոր ժողովուրդները, Հնդկաստանի հին ազգաց ոմանք, Թիպեթացիք, Թուրք և Թաժար ազգերը, Հոնք (որ սարսափ ազդեցին յԵւրոպա Ե՞ր դարուն) ինչպէս և Հունգարացիք կամ Մաճառք: Իսկ մեզի անձանօթ մնացած են Ամերիկայի Հնդկիւններն ու Ովկիանոսի բնակիչները, որք նմանապէս Դեղին ցեղէ ծագած կը կարծուին:

Բուն պատմական ցեղը, — Սակայն որովհետեւ Պատմութիւնը յատկացած է քաղաքակրթ ազգերու՝ ուստի

և մարդկային ընտանեաց մէկ մասին, այսինքն Սպիտակ կամ Կովիսեան ցեղին վրայ պիտի խօսի զլխաւորաբար: Այս ճիւղին մէջ էին վաղեմի նշանաւոր ազգաց գրեթէ ամենն ալ, — Եգիպտացիք, Ասորեստանցիք և Բաբելացիք, Եբրայեցիք, Փիւնիկեցիք, Հնդիկք, Պարսիկք, Յոյնք, Հռոմայեցիք, ինչպէս եւ Հայք: Բնակունաբար, արդի Եւրոպական ազգերն և անոնց գաղթականներէն սերեալ ժողովուրդներն ալ ցեղային այս բաժանման կը վերաբերին: Կրնանք հետեցնել ուրեմն որ, Թէեւ երկրագնախ բնակչաց մեծ մասը մարդկային միւս տիպարներուն կը վերաբերի, սակայն բուն պատմական միակ ցեղը Կովիսեանն է: Քաղաքակրթութիւնն այս ցեղի ուղեղին ծնունդ կրնայ համարուիլ:

Կովկասեան ցեղի երեք բաժանումները. — Արդի գիտնականք սոյն պատմական արմատը կը բաժնեն երեք գլխաւոր ճիւղերու, Ս. Արիական կամ Հնդկեւրոպական, Բ. Սեւական, Գ. Քաւկասեան: Այս դասակարգութիւնը լեզուագիտական է, այսինքն Թէ ազգերու երեք ընտանեաց լեզուներուն վրայ հիմնուած բաժանում մ'է, բայց միեւնոյն ատեն երեք տարբեր քաղաքակրթութիւն կը ներկայացնէ:

Արիականք. — Արիական ճիւղը կը բովանդակէ Եւրոպայի գրեթէ բոլոր հին և նոր ազգերը, Յոյները, Լատինները, Գերմանները կամ Տեւտոնները, Կելտերը եւ Սլաւոնները, ինչպէս և Ասիական երեք հին ժողովուրդները, այսինքն Հնդիկները, Պարսիկները և Հայերը:

Սոցա միութեան ապացոյցը. — Լեզուներու վկայութիւնը ցոյց կուտայ Թէ Կելտական, Գերմանական, Սլաւոնական, Յունական և Լատինական բարբառներն ընտանեկան նմանութիւն մ'ունէին իրարու հետ, և Թէ այս նմանութեան մասնակից են նաեւ Սանսկրիտն և

Ձեռքը, այն է Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հին լեզուները: Կատարեալ ստուգումին մ'է որ Պարսից, Հայոց և Հնդկաց նախահարք, համայն Եւրոպական ազգաց նախահարքերուն հետ միեւնոյն ժողովուրդը կը կազմէին երբեմն և միասին կը բնակէին Արեւմտեան Ասիոյ մէկ կողմը:

Սեմականք. — Սեմական ճիւղը կը բովանդակէ Սուրիոյ, Արաբիոյ և Տիգրիսեան ու Եփրատեան երկրաց նախնի բնակիչները: Այս ճիւղին պատմական զլխաւոր ներկայացուցիչներն են Եբրայեցիք, Փիւնիկեցիք, Ասորեստանցիք և Արաբացիք:

Քամեանք. — Քամի ցեղին միակ բարձրագոյն ներկայացուցիչն է Եգիպտական ազգը: Այսու հանդերձ հաւանական է որ հին Քաղդէացիք եւս այս ճիւղին կը վերաբերէին:

Յեղերու բաղդատումիւնք. — Քաղաքակիրթ աշխարհի պատմութիւնն Արիական, Սեմական և Քամեան ցեղերու պատմութիւնն է: Արիական ցեղն, որուն կը պատկանինք, աշխարհիս յառաջդիմութեան մէջ զլխաւոր դերը կատարած է: Քամեան ազգերը, թէեւ քաղաքակրթութեան ուրոյն տիպար մը մշակեցին, բայց և այնպէս մեծ մասամբ առանձին զարգացան և պատմութեան բուն ընթացքին վրայ կարեւոր ներգործութիւն չունեցան: Քաղով Սեմականաց, մարդկային պատմութեան մէջ ամենամեծ տեղը կը զբաւեն սոքա՝ կրօնական զարգացման նկատմամբ, որովհետեւ միակ Աստուծոյ մը գոյութիւնն ուսուցանող երեք կրօններն ալ, — Հրէականը, Քրիստոսականն ու Մահմետականը, — ասոնցմէ ծագումն առին: Սեմականք ուրիշ նշանաւոր գործ չեն կատարած և երբէք յառաջընթաց չեն եղած: Նորա ընդհանրապէս ունեցած են պահպանողական արամադրութիւն, որ զի-

րենք անշարժ պահած է իրենց ճննդավայրի անճուկ սահմանաց մէջ, Տիգրիսի, Միջերկրականի և Կարմիր ծովու մէջտեղ: Հետեւաբար, Սեմականք հաստատած չեն նոր գաղթականութիւններ և երբէք հասած չեն մտաւոր բարձր զարգացման, այսինքն քաղաքական, զիտական, արուեստական և գրական այն յառաջդիմութեան, որ պարծանքն է Արիական ազգերու:

Արիականք Պատմութեան մէջ. — Եթէ զարգացեալ ազգաց արդի քաղաքակրթութեան վրայ յետադարձ ակնարկ մը ձգենք, պիտի տեսնենք որ, ուղղակի և անընդհատ կապակցութիւն մը կայ Հռոմէականին հետ, Հռոմայեցիք ալ Յունաց ժառանգորդներն էին: Ահա ասոնք Արիական են: Կերելի թէ, այս ցեղը նախնի ժամանակաց մէջ իսկ, երբ տակաւին ճիւղերու չբաժնուած ամիտի կ'ապրէր յԱսիա, հասարակ վայրենիներէ յոյժ բարձր վիճակ մ'ունեցած, և վարչութեան, ընկերական կենաց, կրօնի և մեքենական պարզ արհեստից մէջ յաջող սկզբնաւորութիւն մ'ունեցած էր: Իրաւամբ կրնանք ըսել ուրեմն, թէ Արիական ցեղը, մասնաւորապէս յառաջդիմութեան ցեղն է, և պատմութեան մէջ յաճախ պիտի տեսնենք այն ծառայութիւնները, զորս Արիական ազգերը մատուցած են քաղաքակրթութեան:

Այս դասագրքիս բաժանումները. — Ընդհանուր պատմութեան այս դասագիրքը պիտի բովանդակէ.

Ա. — Արեւելեան հին պետութիւնք, որք են 1. Եգիպտացիք, 2. Ասորա-Բաբելացիք, 3. Եբրայեցիք, 4. Փիւնիկեցիք, 5. Պարսիք, 6. Հնդիք և 7. Չինացիք:

Բ. — Յունաստանի պատմութիւնք,

Գ. — Հռոմէական պետութեան պատմութիւնք,

Դ. — Միջին Դարու պատմութիւնք,

Ե. — Նոր ազգաց պատմութիւնք,

Զ. — Ժամանակակից պատմութիւնք:

Ժամանակագրական շրջանք. — Արեւելքի վաղեմի պետութիւններէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը հասնող ամբողջ պատմական ժամանակը չորս մասի պիտի բաժնենք Հին, Միջին, Նոր և Ժամանակակից անուամբ: Պատմագիրներէ ոմանք Հին և Միջին անուամբ երկու մասերու մէջ կ'ամփոփեն ամբողջ պատմութիւնը: **Հին** պատմութիւնը կը վերջանայ Հռոմէական պետութեան կործանմամբ, հինգերորդ դարու մէջ, Յ. Ք. (*), (որ անկումըն է Արեւմտեան կայսրութեան, 476. Յ. Ք.): Հինգերորդէն մինչ ասանը հինգերորդ դար կ'երկարի **Միջին-Դարեան** 400 **Միջին Դարով** պատմութեան շրջանը: **Նոր** պատմութիւնը կ'սկսի ասանը հինգերորդ դարէն եւ կը հասնի մինչեւ Ֆրանսական յեղաշրջութիւն 1789 թուականին: Այդ թուականէն կ'սկսի **Ժամանակակից** պատմութիւնն, որ կը հասնի մինչեւ մեր օրերը:

ՎԵՐՈՒԾԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ՔԱՂՈՒԱԾՔԻ ՀԱՍՄՐ

- Ա. Պատմութեան սահմանը
 - Ազգերու հետ յարաբերութիւնը
 - Մարդաբանութենէ տարբերութիւնը:
- Բ. Պատմութեան օժանդակները
 - Յեղաբանութիւն
 - Հնայնութիւն
 - Բանասիրութիւն
- Գ. Մարդկային ցեղերը
 - Սպիտակ
 - Դեղին
 - Սեւ

Ի՞նչպէս կը սահմանուին

Ո՞ր կը բնակին

(*) Յ. Ք. Բրիտանոսէ վերջ: Ն. Ք. Բրիտանոսէ առաջ:

Գ. Սպիտակ կամ Կովկասեան ցեղի բաժանումներ

- Ս. Իրական հիւղ (Հնդկերոպական)
 - Հնդիկ
 - Պարսիկ
 - Հայ
 - Յայն
 - Լասիկ
 - Դերման
 - Կելթ
 - Սլաւոն
- Սեմական հիւղ
 - Եբրայեցի
 - Փիւնիկեցի
 - Ասորեսացի
 - Արաբացի
- Քամեան հիւղ
 - Եգիպտացի
 - Քաղղէացի

Ե. Պատմութեան մասերը

1. Արեւելեան հին ազգեր
2. Յունաստան
3. Հռոմէական պետութիւն
4. Միջին դար
5. Նոր դարեր
6. Ժամանակակից պատմութիւն

Զ. Ժամանակագրական շրջան

Հին ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ամենահին օրերէն մինչեւ անկումն արեւմտեան Հռոմէական պետութեան, 476. Յ. Ք. Միջին-ԴԱՐԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Արեւմտեան Հռոմ. կայսրութեան անկումէն մինչեւ 15^{րդ} դարու վերջը: ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, 15^{րդ} դարու վերջէն մինչեւ Ֆրանսական յեղաշրջութիւն, 1789: ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ֆրանսական յեղաշրջութենէն մինչեւ մեր օրերը:

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Արեւելեան հին պետութիւնք

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Արեւելեան ազգերը. — Արեւելեան հին քաղաքակրթութիւնք, որոց վրայ պիտի խօսինք այս Առաջին Մասին մէջ, կը բովանդակեն Եգիպտոսի, Ասորեացեանի և Բաբելոնացեանի, Հնդաստանի, Փիւնիկիէի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Չինաստանի պետութիւնները:

Պատմական ասպարէզը. — Եգիպտոսէ դատ բոլոր Արեւելեան հին ազգաց բնակավայրն էր Ասիա, որոյ փոքր մէկ մասը միայն կապակցութիւն ունեցաւ բուն պատմութեան հետ, և իրօք, Ասիոյ արեւմտեան հարաւային կողմն է պատմական յիշատակութեանց բուն ասպարէզը:

Հիւսիսային Ասիա. — Ասիոյ ամբողջ այն մասն, որ կը տարածուի Ալդայի լեռնաշղթային հիւսիսային կողմը, համեմատաբար խոպան երկիր մ'է, որ գրեթէ անծանօթ էր ի հնումն:

Կեդրոնական Ասիա — Կեդրոնական Ասիան, որ հիւսիսային լայնութեան 50^{րդ} և 40^{րդ} զուգահեռա-

կանաց մէջտեղ կը գտնուի, և զոր հին հեղինակները Սկիւթիա կ'անուանէին, լեռնադաշտային ընդարձակ երկիր մ'է: Կեդրոնական Ասիան հերկելի հողերէ զուրկ ըլլալով, սոսկ արօտավայր մ'է և յաճախ որնուցած է անհաստատ թափառիկ ժողովուրդներ, որոց քաղաքական ընկերակցութեան միակ ձևն էր նահապետական կառավարութիւն: Հետևապէս, աշխարհիս այս մասին ժողովուրդները դեր մը չունին պատմութեան մէջ, բաց ի Մոնկոլեան կամ Թաթար ցեղէն, որ մերթ ընդ մերթ քաղաքակիրթ աշխարհաց վրայ արշաւած է:

Բաժանումն Արեւմտեան Ասիոյ. — Ասիական պատմութեան բուն թատրաբեմն, այսինքն Արեւմտահարաւային Ասիան, կրնանք ստորաբաժանել երեք աշխարհներու. 1. Եփրատայ արեւմտեան կողմը, 2. Եփրատայ և Տիգրիսի հովիտները, 3. Չակրոս լեռանց և Ինդոս գետի աւազանին մէջտեղը:

Առաջին մասն. — Եփրատայ արեւմտեան կողմն են, 1. Փոփր Ասիոյ քերակղզին, բնակավայր բազմաթիւ ազգութեանց և յունական գաղթականութեանց, որոց պատմութիւնը թէ Ասիոյ և թէ Եւրոպայի հետ կապակցութիւն ունի: 2. Ասորիք, որ Միջերկրական ծովու արեւելեան եզրը կը տարածուի և երեք որոշ բաժանումներ ունի, Ա. Բուն Ասորիք. Բ. Փիւնիկիէ. Գ. Պաղեստին: 3. Արաբիոյ քերակղզին, որ կ'երկարի դէպ ի հարաւային արեւելք:

Երկրորդ մասն. — Տիգրիսի և Եփրատայ աւազանաց մէջ կային այլ և այլ ուրոյն տէրութիւններ, 1. Արարատեան երկիր, այն է Փոքր Ասիոյ և Կասպից

1004
19916
21962-69

ծովու մէջտեղ տարածուած լեռնային աշխարհը: 2. Բռն Ասորեսսան, որ Տիգրիսի արևելեան և Զակրոս լեռանց արևմտեան կողմը կ'իյնայ: 3. Բարեշասսան, որ կը պարունակէ Տիգրիս և Եփրատ գետերուն ջրատական մեծ դաշտը և կ'երկարի դէպի արևմուտք Ասորական անապատը: 4. Բաղդեսսան, որ Պարսկային ծոցի կատարին վրայ կը տարածուի ու Եփրատայ հարաւային խաղացքէն կ'երկարի նոյնպէս դէպի Ասորական անապատը: 5. Միջագէս, որ երկու մեծ գետերուն մէջտեղ կ'իյնայ: 6. Սուսիսնա կամ Շօշ, որ կ'իյնայ Տիգրիսի ափին երկայնութեամբ, Բարեշաստանի արևելեան կողմը:

Այս երկրորդ մասին բնակիչները. — Այս երկիրներն առանձին ազգերու յատուկ չէին: Կրնայ ըսուիլ որ Տիգրիսի և Եփրատայ հովիտներուն մէջ երեք մեծ պետութիւններ տիրեցին մինչև 2^{րդ} դար, Ն. Ք., յորում այս երկիրները, Պարսկաստանի իշխանութեան ենթարկուեցան: Այդ երեք պետութիւնք էին Քաղդէաստան, Բարեշաստան և Ասորեստան: Այս վերջինն իր զօրութեան գագաթը հասած միջոցին, Զակրոս լեռանց և Միջերկրականի մէջտեղ գտնուած երկիրներն իր լուծին ենթարկած է:

Բաժանումն Արեւելեան Ասիոյ. — Հին Իրանի (Պարսկաստանի) բարձրաւանդակը կ'երկարի դէպի արևելակողմն Զակրոսի շղթային, որով կը բաժնուի Եփրատայ ու Տիգրիսի աւազաններէն: Հիւսիսային կողմը, Կասպից ծովուն կից էր Մեդիա (Մարաստան), իսկ բուն հին Պարսկաստանը հարաւային կողմն էր և

կը հասնէր մինչև Պարսկային ծոցը: Հնդկաստանի թերակղզին, որ Ասիական հին քաղաքակրթութեան արևելեան սահմանն էր, աւելի հեռուն կը դանուէր դէպի արևելք և կը տարածուէր դէպ ի հարաւ: Իսկ ամենէն անդին, մինչև Ասիոյ արևելեան եզերքը կը տարածուի Չինական աշխարհն, որ իրեն յատուկ քաղաքակրթութիւն մ'ունեցած է:

Քաղաքակրթութիւն և աշխարհագրութիւն. — Պատմութեան աւանդած ամենահին ազգերը ծագումն առին՝ Նեղոսի, Տիգրիս-Եփրատի և Ինդոսի երեք ջրատական դաշտերուն մէջ: Այս իրազուծիւնը բնական պատճառներու արդիւնք էր: Մարդկային ընկերութեան նախնական վիճակի մէջ, ազգեր կրնան կազմուիլ այնպիսի տեղուանք միայն, ուր արգաւանդ հող կայ և առատ սնունդ: Եւ ահա, վերոյիշեալ երեք ջրատական աւազանները նշանաւոր են իրենց արտասովոր պտղաբերութեամբ: Աստ բնութիւնն ինքնին կը հասցնէ այլ և այլ սննդանիւթեր, ինչպէս արմաւ, բրինձ են, որք դիւրաւ մշակուելով և անսահման արդիւնք բերելով, հնարաւոր կ'ընեն հոժ բնակութեանց հաստատումը: Ըստ այսմ, մարդիկ այս երկիրներու մէջ տեղաւորուած (հեռեւեար հովուական կամ թափառիկ վիճակէ արդէն իսկ բարձրացած) և պատմական թուականներէն շատ յառաջ քաղաքական ընկերակցութիւններ ձևացուցած են:

Ազգաց որոնանք. — Քանի որ մարդկային ընկերութեանց կազմութեան նպաստող բնական պայման-

ները կը գտնենք արևմտեան հարաւային Ասիոյ մէջ (Եգիպտոսն ալ միատեղ), քանի որ ամենահին ազգերը կը տեսնենք սոյն աշխարհաց մէջ, և քանի որ լեզուաբնութեան վկայութեամբ, համայն Եւրոպական ցեղերը ծագած են արևմտեան Ասիայէն, կըրնանք ապահովապէս ըսել որ, եթէ ոչ մարդկային ցեղին, գէթ ֆաղափակրորքեան որորանն արտ էր:

Ծագումն մարդոյ. — Բուն պատմութիւնը չը խօսիր մարդուս ծագման, անոր առաջին բնակավայրին և սկզբնական բաժանման վրայ: Պատմութիւնը կը սկսի այն ատեն՝ երբ կ'սկսին պատմական յիշատակութիւնք: Ըստ այսմ, թողունք որ կրօնքն ու գիտութիւնը հետազօտեն մարդուս սկիզբը և մենք ուսումնասիրենք Արևելեան այն հին ազգերը, որոնց կենաց եղելութիւնք ամենէն առաջ յիշատակուած կը գտնուին:

Պատմական ամենահին թուականը. — Որչափ ալ վեր առնենք հնութեան վարագոյրը, — որ Ն. Ք. 23^{րդ} դարէն անդին չ'անցնիր — կը նշմարենք միայն երկու քաղաքակրթութեանց պատկառելի կերպարանքները, մին Նեղոսի հովտին մէջ և միւսն ի Քաղզէաստան: Եւ այս անձուկ սահմանէն անդին, մեզ համար նախնի աշխարհը կը մնայ անթափանցելի մթութեան մէջ:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ .

Եգիպտոս

1. ԾՐԱԳԻՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Եգիպտոսի հնուրիւնը. — Առաջին անգամ Եգիպտոսի մէջ է որ կը տեսնենք տէրութեան մը և քաղաքական հիմնադրութեանց հաստատումը: Կարելի է որ Եգիպտացիք ամենահին ազգը եղած չ'ըլլան, բայց Եգիպտական պատմութիւնը ստուգիւ ամենահին պատմութիւնն է: Իր յիշատակարանները, արձանադրութիւնները և գրականութիւնը՝ հնութեան մասին գերազանց են քան զՔաղզէականն ու Հնդկականը:

Հնութեան պատճառը. — Բնական է ենթադրել որ Նեղոսի ափունքը մարդկային ընկերութեան նախնական բնակավայր եղած ըլլան, որովհետեւ ազգերու առաջին կազմութեան նպաստող պայմանները, այսինքն առատ և զիւրամատչելի սնունդը կատարեալ էին աստ:

Բնական աշխարհագրութիւն. — Հնուց ի վեր ըսուած է թէ «Եգիպտոս Նեղոսի պարզէն է»: Այս ահեղ գեաը, որ հապէշիստանի լեռնազաւառներէն և հասարակածային Ափրիկէի մեծ լիճերէն կը հոսի, հողային արդաւանդ դօտի մը կը կազմէ աստ, անրեր անապատին մէջ: Նեղոսի տարեկան սղողումը, — որ

յառաջ կուգայ Հապէշիտանի ընթաց վրայ տեղացող անբաւ անձրեւներէն — կը թողու կաւային մնացորդ մը, որ տարուէ տարի կը նորոգէ այս գետափանց հողը, ուր բնութիւնն ինքնին կը պտղաբերէ ժողովրդին սերմանած ունդը:

Սննդաբոյսեր — Եգիպտոսի մէջ արմաւն ինքնաբոյս էր և առատ ու դիւրագնի ուտեստ կ'ընծայէր: Բարեբեր հողն ալ, դոյզն աշխատութեան փոխարէն մեծաքանակ արմտիք կ'արտադրէր (մանաւանդ տորա, տեսակ մը լազուտ, եգիպտացորեն) և Եգիպտոսի շտեմարաններն էին որ սովի ժամանակ Միջերկրականի ծովեզերաց ժողովուրդը կը սնուցանէին:

Սուսուրեան հետեւանքը. — Ապրուստի դիւրութիւնն արագապէս աճեցուց Եգիպտոսի բնակիչները: Յոյն պատմագիր մը, Դիոդորոս Սիկիլիացի որ տասնը ինը դար յառաջ ուղեւորած է անդ, կ'ըսէ թէ, տղայ մը մինչև չափահասութիւն մեծցնելու համար քսան արախմայէն (գրեթէ մէկ ոսկիէն) աւելի ծախք չէր

(1) Նեղոսի գետաբերաններէն կազմուած երկիրը (Սսորին եգիպտոս) Տեղիս կը կոչուէր Երբեմն, որովհետեւ յունարէն Δ գրին սէս եռանկիւն մը կը ձեւացնէ՝ երկու կողմն ունենալով Նեղոսի երկու ճիւղը եւ մէկ կողմը՝ Միջերկրականի եզրը: Այս Տեղիան 23,000 քառակուսի քիլոմետր ընդարձակութեամբ դաշտ մ'է, ջրանցքներով բաժնուած եւ կակուղ թրջած հողերով կազմուած: Զուրը միշտ իր ընթացքը կը փոխէ այս գաղտնի մէջ, ծով չը հասած աւազակոյտերու կը հանդիպի եւ վատաւորը ճահիճներ կը ձեւացնէ: Ամբողջ Տեղիան ծովուն ներքեւ էր առաջուց, բայց Նեղոսի բերած հողերով կազմուած է ցամաք մը որ կ'ընդարձակի հետզհետէ: Ամեն տարի գետաբերանը մէկ մեզրի չափ կը յառաջանայ դէպ ի ծով:

ըլլար: Եգիպտոսի բազմամարդութիւնն ահա այս իրողութեան կ'ընծայուի:

Տեղեկութեան հիւն աղբիւրներ. — Մինչև և ներկայ դարս, Հին Եգիպտոսի նկատմամբ մեր տեղեկութիւնները կը քաղէինք գլխաւորաբար յոյն պատմագիրներէ, որոց մէջ նշանաւորն է Հերոդոտոս (1) եւ որ 5^{րդ} դարուն (ն. թ.) ուղեւորած է Եգիպտոս: Կան նաեւ պատմութեան մը հատակաորներ, 3^{րդ} դարու մէջ Մանեթոն անուն Եգիպտացի քուրմին ձեռօք գրուած:

Նոր աղբիւրներ. — Բայց նոր ժամանակներս, հին աշխարհի նկատմամբ մեր ծանօթութիւնը յոյժ ընդարձակուած են կարգալով այն արձանագրութիւնները, զորս նախնի Եգիպտացիք չուայլօրէն կը քանդակէին իրենց շինուածներու, յիշատակարաններու և կոթողներու վրայ, և որոցմով կը գեղազարդէին գերեզմաններու տամկանկար ներքնակողմերը, ինչպէս և բոլոր գործածելի և արհեստական առարկաները: Այս գրութիւնը մեհեհեհադորոջ կոչուած նշանագրերով կը նկարուէին: Եգիպտոսի անկմամբ, կորսուած էր այս գրերը կարգալու գիտութիւնն ալ, և մեհեհեհադորոջ բառը հոմանիշ եղաւ ամեն խորհրդաւոր բաներու:

Մեհեհեհադորոսներու լուծումը. — Այս գաղտնիքը պարզուեցաւ հետաքրքրաշարժ դիպուածով մը: Նաբոլէոնի առաջնորդութեամբ Յրանսացուց Եգիպտոս

(1) Հերոդոտոս, հայր պատմութեան անուանեալն, 484 թուին (ն. թ.) ծնած է ի Հալիկարնաս, որ յունական գաղութ մ'է ի Կարիա (Փոքր Ասիա):

արչաւած առեն (անցած դարու վերջերը), երկրա-
չափին մէկը որ բերդի մը հիմը կը փորէր Նեղոսի
Ռողէգդա գետաբերնին մօտ, գտաւ երեք սարի
չափ երկար քար մը, որ արձանագրութիւն մ'ունէր
երեք տարբեր նշանագրերով: Արձանագրեալ երեք
տողերուն ամենէն վարինը յունարէն էր և դիւրաւ
թարգմանեցին, իսկ առաջին տողը խորհրդաւոր
մեհենագրոջմն էր, երկրորդն ալ ժողովրդական կոչ-
ուած նշանագիրը: Այս արձանագրութիւնն ընդօրին-
ակուելով գիտնականաց քննութեան ենթարկուե-
ցաւ, և երկար աշխատութիւններէ վերջ մեհենա-
գրոջմի այբուբէնը գանուեցաւ, այնպէս որ հիմա,
այս քանդակները դիւրաւ և որոշապէս կ'ընան կար-
գացուիլ և հետզհետէ նոր լոյս սփռել հին Եգիպ-
տոսի պատմութեան վրայ (1):

(1) Ռողէգդայի քարին վրայ քանդակուած երեք տո-
ղերէն երրորդը յունարէն ըլլալով, հասկցուեցաւ որ
Պաղոմէոս Եպիփանէսի թագադրութեան առթիւ (196
Ն.Ք.), Քրմաց կողմէ նմա ընծայեալ պատիւներուն հրո-
վարաակն էր: (Պաղոմէոս Եպիփանէս կը սերէր՝ այն յայն
խշտաններէն որք Աղեքսանդրի մահէն յետոյ երկրին տի-
րեցին Գ. դարէն մինչեւ Ա. դար):

Այս յունարէն տողին շնորհիւ, գիտնականք լուծեցին
երկրորդ տողն ալ, որ ժողովրդական (տէմոկր) կոչուած
նշանագիրն էր, սակայն չէին յաջողած պարզելու առաջին
տողը՝ որ մեհենագրոջմ նշանագիր էր:

Յրանսացի Շանրոլիոն գիտնականին կը մնար այդ
փառքը: Շանրոլիոն դեռ ուսանող մ'էր 14 տարեկան, երբ
խիստ հեռաքրքիր էր հնախօսութեանց եւ սորված էր
Դժիսի լեզուն, որ Եգիպտոսի հին լեզուէն ծագում առած
է եւ դեռ կը խօսուի Եգիպտոս: Երբ «Ռողէգդայի քարը»
ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւեց, Շանրոլիոն ալ սկսու-
անոր լուծման աշխատելու եւ վերջապէս յաջողեցաւ, ո՛չ

Եգիպտական ցեղը. — Եգիպտացիք իրօք Ափրի-
կեցի չէին, Կովկասեան ցեղին կը վերաբերէին: Այ-
սու հանդերձ ո՛չ Արիական էին և ո՛չ Սեմական, ուս-
տի գիտնականք մասնաւոր անուն մը կ'ընծայեն ա-
նոնց, որ է Քառեան (4): Եգիպտացիք աւելի ևս կը
նմանէին հին Քաղդէացոց: Այս երկու աղգերն ալ
չէնքեր կառուցանելու զարմանալի բնածին յատկու-
թիւն ցոյց կուտան, ու Եգիպտական լեզուն նախնի
Սեմականին մէկ տեսակը կը կարծուի: Ըստ գիտնա-
կանաց ոմանց Եգիպտացիք Պարոկային ծոցի հիւսիսա-
կողման դաշտերէն գաղթած էին Նեղոսի հովիտը:
Եթէ այս կարծիքը ճիշդ ալ ըլլայ, Եգիպտացոց Ա-
սիայէն մեկնումը Սեմականաց և Արիականաց բա-
ժանումէն առաջ տեղի ունեցած է:

Եգիպտոսի պատմութեան սկիզբը — Եգիպտա-
կան քաղաքակրթութեան ծագումը հնութեան մու-
թին մէջ կը ծածկուի, բայց ապացուցեալ զանազան

միայն մեհենագրոջմ նշանագրոց այբուբենը գանելու, այլ
եւ հին Եգիպտացերէնին քերականութիւնը յօրինելու:

Անկէ յետոյ կսկսի Եգիպտախօսութիւնը, որ Եգիպտա-
կան յիշատակարանաց ուսումնասիրութիւնն է: Սալի,
Ռուժէ, Մարիէ և Մասբերօ նշանաւոր եգիպտախօսներ
են: Եգիպտական հնութեանց թանգարանն որ ի Պուլաք,
մերձ ի Գահիրէ, հաստատուեցաւ Մարիէի ձեռօք: Սա
Մեմփիսի մօտ գտաւ նաեւ Սերապէոնը (Serapeion) այ-
սինքն այն դամբարանն ուր կը պահուին Ապիս կոչուած
եզներուն մամլաները:

(4) Քամէ (բառական իմաստով Սեւ երկիրը) Եգիպ-
տոսի բուն անունն էր:

իրողութեանց օգնութեամբ կրնանք որոշել դէթ մերձաւոր սկիզբ մը: Զորօրինակ, յայտնի է թէ Աբրահամ գնաց յեգիպտոս 20^{րդ} դարուն մէջ Ն. Ք., և թէ այն պահուն ծաղկեալ տէրութիւն մը կար հոն: Այն հին ժամանակաց միջոցին մեծ բուրգերը կանգուն էին արդէն, և արդի գիտնականաց համեմատ, այդ շինուածները կառուցուած էին Գ. հարստութեան թագաւորաց ձեռօք Ն. Ք. 25^{րդ} դարու կէսէն առաջ: Այս յիշատակարաններէն կ'երեւի որ, այն վաղեմի դարուց մէջն իսկ եգիպտական քաղաքակրթութիւնը յառաջացած էր, հետեւաբար աւելի հեռաւոր անցեալի մէջ սկսած ըլլալու էր: Բայց որչափ հեռաւոր . . . : Եգիպտացի պատմագիր Մանեթոնի համեմատ, Ա. հարստութեան առաջին թագաւոր Մենէսի օրէն մինչև Պարսից տիրապետութիւնն յեգիպտոս, 6^{րդ} դար Ն. Ք., թագաւորական քսան վեց հարստութիւններ իշխեցին երկրին վրայ: Գիտնականք ոմանք Մենէսի դահակալութիւնը կը նշանակեն 3906 ին, մինչդեռ այլք 2700 ին, Ն. Ք.: Ինչ որ ալ ըլլայ, Քրիստոսէ 3000 տարի յառաջ իսկ, եգիպտոս քաղաքակրթեալ երկիր մ'էր ⁽⁵⁾:

Երեմ օրջանները. — Ա. հարստութենէն մինչև Պարսիկ տիրապետութիւնն (525 Ն. Ք.) եգիպտոսի պատմութիւնն երեք շրջաններու կրնայ բաժնուիլ, այսպէս, —

(5) Ն. Ք. 1600 թուականին կառուցուած մեհեաններ կան, որոց համար գործածուած քարերը՝ աւելի հին շէնքերու բեկորներն էին . . .

Ա. — Առաջին Շրջան կամ շրջան հին պետութեան, ամենահին ժամանակներէն (ըսենք 2700 էն) մինչև 2080, Ն. Ք.:

Բ. — Երկրորդ Շրջան կամ շրջան Հիւքսոսեան իշխանութեան, 2080 էն մինչև 1527:

Գ. — Երրորդ Շրջան կամ շրջան նոր պետութեան, 1527 էն մինչև 525:

Առաջին օրջանի յատկանիւր. — Առաջին շրջանը կ'սկսի Ա. հարստութենէն (2700 Ն. Ք.) և կը տեւէ 620 տարի, բայց մինչև Գ. հարստութիւն, այսինքն մինչև 25^{րդ} դարու կէսը, եգիպտական պատմութիւնը վաւերական չի կրնար համարուիլ: Այս Առաջին Շրջանի մէջ ամենէն նշանաւորն է Գ. հարստութեան ժամանակը, վասն զի Բրգաշէններութեան կանն է: Մեմփիսի մօտ կիզէի մեծ բուրգին շինութիւնն, ըստ Մանեթոնի, կը վերաբերի Մուսիս կամ Քեոպս թագաւորին և հետաքրքրաշարժ իրողութիւն մ'է որ այս շէնքին ներքնակողմը, թագաւորի մ'անուն գտնուած է մեհենադրոշմ, զոր գիտնականք ՇուՇու կը կարդան: Այն ատեն եգիպտոսի մայրաքաղաքն էր Մեմփիս, Ստորին եգիպտոսի մէջ, ուր կեդրոնացեալ միապետութիւն մը կը արեւը ամբողջ երկրին, և այդ թուականին եգիպտացիք յոյժ զարգացած էին կենցաղավարութեան արուեստին մէջ: Եւ սակայն, Առաջին Շրջանի փակումէն առաջ, եգիպտոս իրարմէ անջատ տէրութեանց բաժնուած էր, և ասոնց զօրաւորագոյնն էր Թեբէ քաղաքինն, ի վերին եգիպտոս: Այս բաժանումը տկարացուց

զեգիպոսս, որով նուաճեցաւ օտար թշնամիէ մը, այն է Հիւքսոսներէն կամ Հովիւ թագաւորներէն⁽⁶⁾: Սոցա յաղթութեամբ կը վերջանայ Առաջին Շրջանը կամ Հին պետութիւնը (2080 Ն. Ք.):

Երկրորդ շրջան. — Երկրորդ շրջանը Հիւքսոսներու ժամանակն է որ կը տեւէ գրեթէ հինգ դար (2080-1525 Ն. Ք.): Կը կարծուի թէ Հիւքսոսները Սուրիացի կամ Արաբացի թափառիկ ցեղ մ'են: Ասոնք Ստորին Եգիպոսս մտնելով Մեմփիսի բնիկ տէրութիւնը կործանեցին և յետոյ Վերին Եգիպոսսի Թեբական թագաւորութիւնը նուաճեցին: Ասոնց տիրապետութիւնը կատարելապէս հաստատուեցաւ 1900ի տաննները Ն. Ք., և այս թուականին կը յաջորդէ Եգիպտական պատմութեան ամենամիջին շրջանը⁽⁷⁾:

(6) Հովիւ թագաւորներու հարստութեանց միոյն տանն էր որ Արահամ այցեց զԵգիպոսս, — որ 1920ին ըլլալու է Ն. Ք., — նոյնպէս Հիւքսոսներու տանն էր որ Յակոր եւ իր որդիք հաստատուեցան Երկրին մէջ, — 1706, Ն. Ք.:

(7) Դիմաովսի առաջնորդութեամբ հովիւներու արշաւանքը տեղի ունեցաւ 2200 ին Ն. Ք., եւ յետոյ ասոնց մեծամասնութեան արտաքսումը կատարուեցաւ Թեբացի Ամասիսի ձեռօք 1700 ին: Մէնգալէ լծին մօտ ցարդ կը տեսնուին կաշմրուռն մարմին եւ անկիւնաւոր դէմք ունեցող մարդիկ, որք հովիւներէն սերած կը կարծուին: Մինչդեռ բուն Եգիպտացոց սերունդը տարբեր տիպար կը ներկայացնէ, այն է, մեծ դուրս, քառակուսի եւ քիչ մը ցած ձակատ, կարճ եւ կլոր քիթ, խոշոր եւ մեծաբաց աչք, թանձր շրթունք եւ բոլորակ ծնօտ: Հինգ հազար տարուան գերեզմաններէ հանուած արձաններն ալ այս տիպարը կը ներկայացնեն: Եգիպտացի գիւղացիք ան-

Երրորդ Շրջան. — Երրորդ Շրջանը, կամ Նոր պետութիւնը կ'սկսի Եգիպոսսի անկախութեան վերահաստատմամբն, որ տեղի ունեցաւ երբ «Հովիւները» վտարուեցան: Այս շրջանը կը տեւէ գրեթէ հազար տարի (1527-525, Ն. Ք.), բայց երկու ժամանակներու կը բաժնուի, — մեծ թուական և անկման թուական:

Մեծ քուական. — Հիւքսոսներն արտաքսուեցան Թեբացի իշխանի մը շնորհիւ, որ յետոյ ամբողջ երկրին վրայ գերագոյն իշխանութիւն մ'ստացաւ: Այս իրաւունքը ժառանգեցին իր յաջորդներն ալ: Այսպէս, Եգիպոսս նորէն կեդրոնացեալ պետութիւն մ'եղաւ, մայրաքաղաք ունենալով զԹեբէ: Եգիպոսսի պատմութեան ամենափառաւոր շրջանը կը տեւէ երեք դար, ԺԸ. հարստութենէ մինչեւ Ի. (1525—1200 Ն. Ք.): Այն միջոցին Եգիպտական արուեստը բարձրագոյն կատարելութեան հասան և Թեբէի մեծ տաճարները կառուցուեցան: Եգիպտացիք արտաքին յաղթութիւններ ալ կատարեցին, Եթովպիան, Արաբիան և Սուրիան նուաճեցին, Եփրատէն անդին անցան և Միջագետաց մէկ մասը գրաւեցին: Այս պատերազմիկ թագաւորաց զլխաւորն էր Ռամսէս Բ. բոս Յունաց Սեւոստ⁽⁸⁾:

Գամ մը տեսն յայտէ անգրի մը՝ զոր գերեզմանէն հանած էր Մարիէդ եւ զայն այնչափ նմանցուցին իրենցմէ մէկուն՝ որ սկսան գոչել Շեյխս ել պիլիս, (քաղաքապետը)՝ Արձանն այս անուամբ ծանօթ է այսօր:

(8) Ոչ միայն զինք շրջապատող անապատներն, այլ եւ քաղաքական հզօր կազմակերպութիւնն էր որ սկսե-

պանեց զԵգիպտոս եւ փայլուն քաղաքակրթութիւն մը
 զարգացուց այս շրջանին մէջ: Կենթագրուութիւն, այն Փա-
 բաւոնն « սր ոչ ճանաչէր զՅովսէփ »՝ ԺԼ. հարստութեան
 առաջին թագաւորն Ամասիս Ա. կամ Ահմէս էր որ Հիւք-
 սոսները վանելով երկիրն աղատեց: Իրմէ վերջ նշանաւոր
 եղան Թուրմէս Ա., Հարսաու խնամակալ իշխանուհին,
 Թուրմէս Գ. եւ Ամենուիիս Գ. (ըստ Յունաց Մեմնոն)
 որոյ երգեցիկ արձանն ամեն արեւածագին կողջունէր
 զարշալոյս, իր երկնային մայրը (*):

Յաջորդ (ԺԹ.) հարստութիւնն ալ այնպէս փառաւոր
 էր: Սեղիս Ա. մինչեւ Արարատեան երկիրն արչուելէ յե-
 տոյ, մեծագործ շինութեանց ձեռնարկեց: Իր յաջորդն
 է այն Ռամսես Բ. Մէլամուն, զոր վերը յիշեցինք եւ
 զոր Սեսոսար կ'անուանեն Յոյնք: Պէյրութի մերձակայ
 կոթողները եւ ֆարնաքի որմերուն վրայ գտնուած քերթ-
 ուած մը կը հաստատեն ապաքէն որ Ռամսէս Բ. մեծա-
 գործութիւններ ունի: Լուքսորի կոթողներէն մին, որ կը
 բարձրանայ Գոնգորտի հրապարակին ի Բարիզ, արձանագ-
 րութիւններ կը կրէ ի պատիւ Ռամսէս Բ. ի Այս շինու-
 թիւններուն համար Ռամսէս խիստ աշխատութեանց կ'են-
 թարկէր իր գերինները: Իսրայելացիք ալ կը շարչարուէին
 այս տաժանելի աշխատութիւններով, եւ վերջապէս չը
 հանդուրժեցին ու մեկնեցան Եգիպտոսէն: Իսրայելացւոց
 ելքը տեղի ունեցած է 1520 ին Ն. Ք., ԺԹ. հարստու-
 թեան չորրորդ (կամ հինգերորդ) թագաւորին Միկեթ-
 րանի օրով, որ կարմիր ծովու մէջ ընկղմեալ խոտոսիրտ
 Փարաւոնն է: Ըստ ոմանց Պապ էլ Միւլուքի հովտին մէջ
 գտնուած գերեզմանն ալ ասորն է:

* Մեմնոնի համբաււոր արձանէն ամէն առտու լուած ձայնին
 քացատրութիւնն այս է: 27 թուականին (Ն. Ք.), յորում սկսաւ այս
 երգը՝ երկրաշարժով մը անդրեին վերի մասը խորտակեցաւ եւ այնպիսի
 անկանոն մակերեւոյթ մ'ստացաւ որ երեկոյեան ցօղէն ջուր կը տեղա-
 ւորուէր հոն, եւ արեւուն առաջին ճառագայթներով խնայութիւնը
 շօգիանալով կրանիտին մէջ ամէն առաւօտ շառաչում տեղի կու-
 նենար: Այս ձայնը դադրեցաւ երբ արձանին երեսը հեղձեցաւ յըզ-
 կուելուն՝ ջուր չէր առնէր սյլ եւս:

Անկման թուականը. — Ի. հարստութեան
 սկսեալ, հետզհետէ վեց դար Եգիպտոս տկարացաւ,
 մինչեւ որ վերջապէս նուաճեցաւ Պարսիկներէն՝ Կամ-
 բիւսի առաջնորդութեամբ, 525 Ն. Ք.: Յետոյ մեծն
 Աղեքսանդր տիրեց երկրին (322) եւ ծովեզրին վրայ
 հիմնեց նոր մայրաքաղաք մը, որ գրական եւ առեւ-
 արական մեծ կեդրոն դարձաւ. եւ Աղեքսանդրիա կոչ-
 ուեցաւ: Աղեքսանդրի մահուամբ անոր պետութիւնը
 բաժնուեցաւ եւ զօրավարներէն Պաղոմէոսին մաս
 եղաւ Եգիպտոս (323 ին Ն. Ք.): Այդ ժամանակէն
 սկսեալ երեք դար, Պաղոմէոսներու յունական հարս-
 տութիւնը տիրապետեց Նեղոսի հովտին, մինչեւ որ
 այս գծին վերջինը, Կլէոպատրա թագուհին, Հռո-
 մայեցիներէ յաղթուելով ինքնասպան եղաւ եւ Եգիպ-
 տոս Հռոմէական նահանգ մը դարձաւ, 30 թուա-
 կանին Ն. Ք. (9):

(9) Եգիպտոսի անկումը կ'սկսի Ի. հարստութեան ա-
 ռաջին թագաւոր Ռամսէս Գ. էն յետոյ: Փոխանակ իր
 նուիրական գետին ափանց վրայ եւ իր անապատին սահ-
 մանաց մէջ պահպանելու իր զօրութիւնը, աշխարհակա-
 լութեանց սկսաւ: Երբ դատարկատուն թագաւորներ յա-
 ջորդեցին մեծ Փարաւոններուն, Ամենի քրմայեալը յա-
 ջողեցաւ թեքէի գահուն վրայ բազմելու, մինչդեռ ուրիշ
 հարստութիւն մը (ԻԱ) կ'իշխէր ի Տանիզ, Տելքային մէջ:
 Եգիպտոս բաժնուած եւ տկարացած՝ օտար ազդեցու-
 թեանց կ'ենթարկուի, իր թագաւորք ասորական անուն-

2. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Կառավարութիւն. — Եգիպտոսի կառավարութիւնը ժառանգական միապետութիւն էր, բայց բոլոր մայր գասուն արտակարգ զօրութեան պատճառաւ՝ արքայական իշխանութիւնը մասնաւոր եղանակ մ'ունեցաւ: Եգիպտական Փարաւոն մը Սրեւելեան վեհապետներէ անով կը տարբերէր որ իր գործոց անկախ տէրը չէր, իր հանրային պարտաւորութիւնն ու ամենօրեայ կենցաղավարութիւնը նախապէս սահմանուած էր կրօնական օրինօք: Նոյնպէս հպատակներու կենաց և ընչից վրայ իւր իշխանութիւնը խստիւ սահմանափակուած էր օրինօք և ոչ մէկ բան թողուած էր իր քմահաճոյից և կրից: Սակայն, նոր օրէնք հաստատելու իրաւունքը վեհապետին վերապահեալ էր ⁽¹⁾:

ներ կ'առնեն, Սողոմոնի կանանոցին համար իրենց արեւնակից իշխանուհիներ կը խրկեն եւ Լիբիացի պահակազօրքով կը շրջապատուին: Քուշի այսինքն Եթովպիոյ բանակները կը գրաւեն վերին Եգիպտոսը (722 Ն. Ք.): Եթովպական տիրապետութեան (ԻԵ. հարստութեան) վերջ կուտայ Ասորական իշխանութիւնը (671 Ն. Ք.), որմէ յետոյ ալ, Բաաւեսիփոս Ա., (655 Ն. Ք.) վերջին (ԻԶ.) հարստութիւնը կը հիմնէ ի Սայիս:

⁽¹⁾ Սաստիստութեան պատիժը ծանր էր յեգիպտոս, սուտ երգման համար մահ կար: Ամեն Եգիպտացի պարտէր գրաւոր հաշիւ տալ իր ասորուստի միջոցներուն նկատմամբ: Երկրին գաղտնիքը թշնամոյն հաղորդող լրտեսին լեզուն կը կտրէին, իսկ գրամանենդին երկու ձեռքերը: Չեգիպտացի մը կրնար փոխառութիւն ընել իր հօրը մո-

Դասակարգեր: — Ամեն մարդու կենաց վիճակը որոշուած էր դասակարգ կոչուած կարգադրութեամբ մը: Դասակարգի դրութեամբ, իւրաքանչիւր անհատ, փոխանակ անձամբ պատրաստելու իր գիրքն ու բաղդը՝ ի ծնէ իրեն վիճակեալ բաժին մ'ունէր, այսինքն ինչ որ էր իր հայրը, նոյնը պէտք էր ըլլալ և ինքը: Այս դասակարգերը կամ աստիճանները երեք մեծ բաժանումներ ունէին, բուրմերը, զինուորները և խոնարհագոյն կարգերը:

Քուրմերը. — Քուրմերն ամենէն հարուստ, զօրաւոր և ազդեցիկ դասը կը կազմէին և իրենց իշխանութիւնը սոսկ կրօնական չէր, ուրիշ բազմաթիւ պաշտօններ ևս կը վարէին: Ասոնք ամբողջ երկրին մէջ տարածուած և բացարձակապէս իրենց սեփականած էին կարգալու, դրելու արուեստն և գիտական ու բժշկական ուսումները: Ժողովրդեան մտաց վրայ ասոնց ուզգակի և անուզգակի ազդեցութիւնն անսահման էր, զի իրենք կը տնօրինէին մանրամասնօրէն, բոլոր այն կրօնական արարողութիւնները, որոց համեմատ պարտ էր ապրիլ իւրաքանչիւր Եգիպտացի, նոյն իսկ թագաւորը:

Զինուորները. — Քրմական դասէն վերջ կարելու էր զինուորականը, որ կը պարունակէր գրեթէ 400,000 հոգի: Այս դասուն իւրաքանչիւր անհատը

միան գրաւ դնելով, և նա որ չէր վճարէր իր պարտքը՝ իր ընտանեաց դամբարանէն կը գրկուէր: Ո՛ր եւ է հաշուոյ մէջ գոյացած շահը դրամագլուխն անցնելու չէր եւ պարտուց դէմ ինչքը միայն կը գրաւէին այլ ոչ անձը:

բաժին ունէր մաս մը հող (= 6 1/2 ակրոնաչափ) որուն համար տուրք չէր տար, բայց ինքն ալ չէր կրնար արհեստով կամ վաճառականութեամբ պարապիլ: Քրմաց և զինուորաց հողերն, առանձնաշնորհեալ կալուած կը նկատուէին, մինչդեռ երկրին մնացեալ մասը կը պատկանէր թագաւորին՝ որ երկրագործներուն վարձու տալով կ'ստանար հասուծից մէկ հինգերորդ բաժինը:

Առանձնաշնորհումներէ զուրկ զանազան դասակարգերը բուրովին անշատ կը մնային քուրմերէն և զինուորներէն: Այս դասակարգէն էին հողագործները, արհեստաւորները և հովիւները: Հովիւները ստորնագոյն դասը կը կազմէին, ասոնց ալ ամենաստորին անդամներն էին խոզարածները, որոց թոյլտուութիւն չկար մեհեան մտնելու: Քուրմերէն և զինուորներէն դուրս բոլոր դասակարգերն առհասարակ զուրկ էին քաղաքական իրաւունքէ և հողատէր չէին կրնար ըլլալ:

Գասակարգի հետեւանքը. — Գասակարգի դրութիւնը վատ հետեւանք ունեցաւ և ազգին անկման գլխաւոր պատճառներէն մին եղաւ: Յառաջդիմութիւնն ու կատարելագործութիւնը կ'արգիլէր, անձնական արժանապատուութիւնը կ'սպաննէր և ախուր միաձեւութիւն մը յառաջ կը բերէր:

Բազմամարդութիւն. — Կը կարծուի թէ Հին եգիպտոս ունէր առնուազն հինգ միլիոն բնակիչ: Քանի որ սնունդն առատ և աժան էր, ժողովրդի ա-

ճուսն ալ խիստ արագ կըլլար, հետեւաբար տիրապետները բազմաթիւ մարդ կրնային գտնել իրենց փափագանաց ծառայեցներու: Այս բանն էր ահա որ դիւրութիւն կ'ընծայէր հանրային հսկայ գործեր կատարելու, զորօրինակ բուրգեր կառուցանելու: Ասոնք թէեւ անօգուտ էին, բայց և այնպէս հազարաւոր և բիւրաւոր անձանց բազմամեայ աշխատութիւնը կը պահանջէին: (11)

(11) Այս հսկայական աշխատութեանց մէջէն կ'արժէ յիշատակել Մերխեսան շիճնու Լարխարիւրոսը, որոց առաջինը շինել տուաւ Ամենեմհատ Գ., թագաւոր ժ.Ֆ. (Թեբական) հարստութեան:

Երաշտութեան պահուն ջուր մատակարարելու համար թէեւ ջրամբարներ շինուած էին, բայց շատ անգամ ասոնք անբաւական կ'ըլլային: Մերխեսան ահագին լիճն, 100 քառ. քիլոմէր պարունակութեամբ, այս նպատակով շինուեցաւ: Ունէր երկու ջրանցք, մին ի հարկին Նեղոսէն ջուր առնելու եւ միւսը ջուր բաշխելու համար: Մեծ ողողումներու ատեն աւերորդ ջուրերը կը հոսեցնէին այս լճին մէջ, եւ երբ Ստորին եգիպտոս ջուրի պէտք ունենար՝ դուրս պարպող ջրանցքը կը բանային: Իսկ Լարխարիւրոսն էր տաճար մը, լճին արեւելեան կողմը, 200 մեդր լայնութեան եւ 170 մեդր երկայնութեան վրայ շինուած: Բառին նշանակութիւնն է Տաճար հանդեպ լճին: Երջագատէն ներս մարդ կը կորսուէր փոքրիկ մութ խուցերու խառնակութեանց մէջ: Այս սենեակները, թուով 5000, քառակուսի էին ու նրբանցքներով կցեալ եւ ամենուն վրայ իրրեւ տանիք ծածկուած էր քարի միայն մէկ հատոր: Ներս մտնող օտարականը չէր կրնար դուրս ելնել առանց առաջնորդի: Այս սենեակներուն մէջ կը պահէին աստուածոց եւ թագաւորաց արձանները՝ զանոնք փոշի,

Քաղաքներ .— Հերոդոտոս կ'աւանդէ որ, Եգիպտոս 20,000 մարդաբնակ գիւղաքաղաք ունէր: Ամենանշանաւոր երկու քաղաքներն էին Մեմփիս և Թեբէ: Մեմփիս տասներկու մղոնի չափ վեր կը գտնուէր Տերղային անկիւնէն: Այս քաղքին հազիւ թէ տեղը յայտնի է այժմ, բայց մեծ գերեզմանատեղին ի կիզէ, կը մնայ տակաւին: Աստ են մեծ բուրգերը, հըսկայ Սփինքսը, և մզոններով տարածութեան վրայ սփռուած վիմափոր գերեզմանները: Թեբէ, վերին Եգիպտոսի ոստանն և Նեղոսի ամենափառաւոր քաղաքն էր: Ուղեւորն որ կ'այցէ այժմ անոր աւերակներն ի Քարնաք և ի Լուքսոր, կը տեսնէ սիւնազարդ մեհեաններ ու արձաններ, այնքան վիթխարի

միջաններու և արեւուն քէմ պատասպարելու համար: Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ « Բուրգերն իրենց հռչակէն աւելի մեծաչուք երեւցան ինծի, բայց Լարիւրինթոսը կը գերազանցէ բուրգերն իսկ »:

Ոչ նուազ նշանաւոր են նաեւ Արդիսեան ջրհորն և մեծ ջրանցքը որոց առաջինն ամբողջովին և երկրորդը մասամբ շինել տուած էր Սեղի Ա. թագաւորը, ձէպէլ Աթօքիի սոկհհանքերուն անջրդի ճանապարհին վրայ փորուած էր յիշեալ ջրհորը, զոր յարմար է Արդիսեան կոչել, քանի որ ջուրը կը ցայտէր անկէ: Իսկ ջրանցքը, որուն հեաքը կը տեսնուի ցարդ, Նեղոս գետէն Կարմիր ծով պիտի հասնէր: Սեղի Ա. չէր կրցած ի գլուխ հանել այն խորհուրդը, ինչպէս չը կրցաւ նաեւ Փարաւոն Նեքաւով (Բսամետիքոսի յաջորդն, է. դարու սկիզբը): Ժթ. դարուս վերապահուած էր բանալ Սիւվէզի պարանոցը, և 5500 տարի վերջ, թէեւ տարրեր, բայց աւելի մեծ ուղղութեամբ իրականացնել Սեղիի յղացած գաղափարը:

մեծութեամբ, որ տիտանեան բազուկներու գործեր կը թուին⁽¹²⁾:

Ճարտարապետութիւն .— Արուեստներու միջանի ճիւղերուն, մանաւանդ ճարտարապետութեան մէջ, Եգիպտացիք շատ յառաջգիմած էին: Այս ցեղը ճարտարապետական հիանալի բնազդ մ'ունէր: Եգիպտական ճարտարապետութեան յատկորոշ երեւոյթն է անոր մեծութիւնն ու վսեմութիւնը: Մեծայաղթ սփինքսներու ուղիներէն և կոթողներու շարքերէն անդին կը բարձրանային այն սքանչելի և պերճաքանդակ պալատներն ու մեհեանները, որոց վեհաշուք և տխրաստուեր սրահներուն մէջ կաշելի էր ամփոփել դարուս ամենամեծ մայր եկեղեցիներն անգամ:

Բուրգերը .— Բուրգերը սահմանուած էին թագաւորաց շիրիմ լինելու: Կիզէի երեք բուրգերն ամենէն նշանաւոր են և ասոնցմէ զատ եօթանասունի չափ բուրգեր կան Մեմփիսի մօտերը, Նեղոսի ձախ

(12) Բուրգերէն շատ հեռու չէ այն քարէ ահագին գլուխն, որ Սիլիսիս կը կոչուի: Սփինքսը Հարմփիս աստուծոյն պատկերն է և ծագող արեգական նշանակը: Թէեւ մարդու գլուխ կը ներկայացնէ, բայց մարմնոյն մնացեալ մասը որ թաղուած կը մնայ դեռ աւազին մէջ, կծկած աւուծ մ'է: Արձանը 19 մեդր, այսինքն հնգայարկ տան մը չափ բարձր է: Միայն ականջը կուգայ մկ մեդր:

Քարնաքի դահլիճը, զոր շինեց Սեղի Ա. թագաւորը՝ մին է Եգիպտական ճարտարապետութեան հրաշակերտներէն, 140 վիթխարի սիւներու վրայ բարձրացած կամար մ'ունի, և սիւներէն շատը 70 ոտք բարձր են 11 ոտք տրամագծով:

գետափին վրայ: Երեք մեծ բուրգերուն ամենամեծն ունի 450 ոտք բարձրութիւն և 764 ոտք քառ. խաւրիս, որով կը տարածուի 13 ակրոնաչափէ աւելի մակերեւութի մը վրայ: Երկրորդ բուրգն անոր կէս մեծութիւնն ունի գրեթէ: Այս շինութիւններու պահանջած այնքան երկարատեւ աշխատութեանց առջև Եգիպտացիք ոչ երբէք տկարացած կը թուին: Սոսկավիթխար քարեր, մինչեւ 1600 տակառաչափ ծանր, սայլակառքով կը բերուէին մզոնաւոր հեռաւորութենէ: Մեղի աւանդուած է այս աշխատութեանց մին, յորում 2000 հոգի, երեք տարի շարունակ ծառայեցին, միակ քար մը քարահանքէն բերելու մինչեւ իր շինութեանտեղը: (13)

Քանդակագործութիւն. — Քանդակագործութեան մէջ՝ Եգիպտացի արուեստագէտք միշտ հրակայականը կը նախընտրէին, ուստի չը կրցան երբէք արտադրել գեղեցիկը: Եգիպտական քանդակագործութեան նշանակելի մէկ հանգամանքն այս է

(13) Այս երեք մեծ բուրգերը շինած են կարգաւ՝ Դ. հարստութեան թագաւորներէն Քէոօս, Քեփրէն եւ Միկերին (Քուֆու, Քաֆրա եւ Մենքերեհ): Քեփրէնի հիանալի արձանը պահուած է ի Պուլքը: Առաջ կարծուեցաւ թէ բուրգերը սոսկ քարի կոյտեր են, եւ որովհետեւ յըղիեալ ու խիտ քարի կոճղերով պատուած էին, չէր կարելի անոնց վրայ բարձրանալ: Սակայն պատը ձեռքեղով, մէջը գտան շատ մը խցիկներ, որոց միոյն մէջ թաղուած էր թագաւորը: Միկերինի դագաղն իր բուրգին մէջն էր, բայց միւս երկու թագաւորներունը չը կային: Գերեզմանները բռնաբարուած էին: Այս տեսակ սրբապղծութե-

որ, թէեւ ամենահին յիշատակարանաց վրայ արուեստագիտական ճարտարութեան բարձր աստիճան մը կը տեսնուի, բայց այս ճարտարութիւնը երբէք չէ դարգացած: Ասոր պատճառն է՝ Եգիպտացւոց կրօնին ներգործութիւնն արուեստի վրայ: Արուեստագէտք խիստ օրէնքներով կաշկանդուած էին և չէին կրնար ազատ թռիչ տալ իրենց հնարագիւտ հանձարին:

Նկարչութիւն. — Եգիպտական նկարչութիւնը ճշմարիտ ազնուութեան չը հասաւ: Արդարեւ, լաւագոյն օրինակներուն, զորօրինակ գերեզմաններուն ներքնակողմանց նկարներուն վրայ գոյները շողշողուն են և պայծառութիւն ու կենդանութիւն կը նշմարուին յաճախ, սակայն գծագրութիւնը շատ անճիշդըլլալով, թուի թէ հեռանկարի և մինչեւ իսկ տեսութեան ամենապարզ օրէնքները նկատողութեան չեն առնուած: Պէտք է գիտնալ որ արուեստի այս ճիւղին մէջ եւս կրօնը կը միջամտէր՝ նկարչին ճաշակն ու երեւակայութիւնը սահմանափակելով, վասն

նէ ազատ մնալու համար էր որ շիրմատանց դռները այնքան խնամօք գաղտնի կը պահուէին:

Բուրգերուն արաքին շրջապատն եղող ողորկ եւ փայլուն քարերը վար առնուած են: Մեծ բուրգն որ 144 մեղր բարձրութիւն ունէր, այսպէսով կորուսած է 7 մեղր եւ մնացած է 137 մեղր, այսինքն 450 ոտք:

Պէտք է յիշել նաեւ աստիճանաւոր բուրգն ի Սաք-քարահ, որոյ քարերը մաշած ու խարխլած են եւ զոր կ'ընծայեն Առաջին հարստութեան չորրորդ թագաւորին (4700 թուականին Ն. Ք. . . .): Պատկառելի հնութիւն արդարեւ:

դի, գոյներէն մի քանին բացարձակօրէն յատկացած էին աստուածները ներկայացնելու :

Գրեկու առուեսք. — Իրենց ժամանակակից ո՛ր և է ազգէ աւելի Եգիպտացիք կը գործածէին դիրը : Ամենահին շրջանի բուրգերն ու յիշատակարաններն անդամ արձանագիր ունին և սովորական բան մ'էր նշանագրել ամեն կարասիներն ու զարգերը : Բնօր նիւթ մը կը շինէին Պապիւրոս տունկին տերեւներէն և անոր վրան կը գրէին : Պապիւրոսի վրայ ձեռագիրներու կտորներ կը գանուին այժմ՝ Թերական առաջին հարստութիւններէն մնացած, (2000 Ն. Ք.) :

Կրօնք. — Եգիպտացւոց նուիրական մասերնից թարգմանութենէն կը տեսնուի որ, իրենց կրօնը կը պարունակէր մի քանի մեծ խորհուրդներ, — գլխաւորաբար հոգւոյ անմահութիւնն ու անտեսանելի Աստուծոյ մը գոյութիւնը : Եւ սակայն, աստուածութեան այլ և այլ նշանակներն ու յայտնութիւնները կը ներկայացնէին տարբեր ձեւերով, որք թէեւ քուրմերուն և ուրիշ ուսեալ մարդոց համար պարզ նշաններ էին, բայց սգէտներուն համար տարբեր տարբեր աստուածութիւններ և պաշտամանց առարկայներ դարձան : Այս ընթացքով, Եգիպտացւոց կրօնական գրութիւնը խիստ խառնակեցաւ, որովհետեւ աստուածներու թիւն այնքան բազմացաւ որ տարւոյ իւրաքանչիւր օրն անոնցմէ միոյն նուիրուած էր : Ոսիրխի և Իօխի պաշտամունքն ամենէն աւելի ընդհանրացած էին :

Կենդանիներու պաշտամունք. — Եգիպտական

կրօնի ամենէն ուշագրաւ եղականութիւններէն մէկն էր՝ անբան կենդանիներու ընծայուած պատիւը : Շուները, կատուները, քաջահաւերը և բազէները յարգանաց առարկայ էին ամբողջ երկրին մէջ, իսկ ուրիշ կենդանիները կը պաշտուէին իրենց յատուկ դաւառներու մէջ : Ամենաբարձր պաշտամունքը կ'ընծայուէր Ապիս ցուլին (ի Մեմփիս) և Մնեվիս հորթին (ի Հեղիուպոլիս) : Նուիրական համարուած անասունները կը պահուէին մեհեաններու մէջ ուր կատարեալ խնամք և սպաս կ'ընդունէին և մեռնելէ յետոյ կը զմուտէին : Եթէ մարդ մը դիպուածով կամ դիւմամբ քաջահաւ մը կամ բազէ մը սպաննէր՝ իսկոյն ի մահ կը դատապարտուէր : Անասնապաշտութիւնը՝ քրմական դասուն ջախջախիչ ազդեցութեան շնորհիւ արտակարգ ծաւալում գտաւ յեգիպտոս, և ժողովրդին խնցական անկման մեծ պատճառներէն մին եղաւ :

Զմուտւմ. — Մեռեալ մարմինները զմուտելու սովորութիւնն Եգիպտացւոց կրօնական մասնաւոր դա՛ղափարաց արդիւնքն էր : Զմուտելու բուն պատճառն էր այն հաւատքը, թէ դատաստանի օրը հոգին վերստին պիտի միանայ մարմնոյն հետ : Մարմիններն ապականութենէ զերծ պահելու համար տարուած խնամքն և անոնց վիճափոր դամբարանաց ներսը զարդարելու համար զոհուած աշխատութիւնը այս նպատակաւ էին, քանի որ կը հաւատային մինչեւ իսկ թէ մարմինը գերեզմանին մէջ բոլորովին անզգայ չէ :

Առուեսք և ձեռագործք. — Եգիպտացիք յոյժ

յաջողակ էին մերքնական արուեստի ամենա-
 նուրբ մանրամասնութեանց մէջ: Թանկագին քարերը
 յղկելու և փորագրելու, ապակի և յախճապակ շի-
 նելու, ներկարարութեան և դմբազիտութեան մէջ
 շատ ճարտար էին: Նոյնպէս վուշ կ'արտագրէին և
 իրենց սովորական զգեստուց համար բարակ կտաւ-
 ներ կը գործէին: Պատմական ամենահին գարուց
 միջոցին իսկ մետաղագործութեամբ կը պարագէին և
 իրենց շինուածոց սրմերն ու ձեղունները կը նկարէին
 այնպիսի գեղեցիկ պատկերներով՝ որք այժմ կ'ընդօ-
 բնակուին: Իսկ արդուզարդի և կահ կարասեաց
 կատարելութիւնն այն աստիճանի հասած էր որ, ար-
 դի արուեստը չէ կրցած գեռ գերազանցել զայն: ⁽¹⁴⁾

⁽¹⁴⁾ Ն. Ք. 2500 տարի հնութիւն ունեցող գերեզ-
 մանաց ներքնակողման հիանալի նկարներէն կրնանք դա-
 ղափար կազմել նախնի Եգիպտացւոց կենցաղին վրայ: Այդ
 նկարները կը պատկերացնեն գիւղացիներ՝ որք կովերը կը
 կթեն, եզներու լծուած սղօտիկ արօրներով հողը կը մշա-
 կեն, կը սերմանեն, կը ցաքանեն, ցորենը կը հնձեն,
 խորճ կը կապեն, կը շափեն եւ իշու վրայ բեռցուցած
 կամ նաւակները լեցուցած՝ կը փոխադրեն: Կը տեսնենք
 նոյնպէս այգեկութքի եւ գինեշինութեան վերաբերեալ
 գործողութեանց, քանդակագործներու, բրուաներու, կօշ-
 կակարներու, հիւսներու եւ կաւագործ կիներու աշխա-
 տութեանց պատկերները: Շատ անգամ կը ներկայացուին
 վարպետներն ալ, որք գաւազանի ձեռին կ'աշխատցնեն
 այս բաներները:

Գիրք մը գտնուած է, որուն մէջ, այդ ժամանակին
 պատկանող դպիր մը իր զուկին կը նկարագրէ գործաւո-
 րաց թշուառութիւնը:

Պիսուրիւնք. — Յայտնի է որ Եգիպտացիք տեղ-
 եակ էին այլ և այլ գիտութեանց, մասնաւորապէս
 երկրաչափութեան, թուագիտութեան, աստեղա-
 գիտութեան և բժշկութեան: Սակայն գիտութիւն
 բառին արդի իմաստին նայելով, անոնց հմտութիւնը
 գիտութիւն չէր կրնար ըստ իշխութե: Որովհետեւ ճշ-
 մարտութիւնները գիտական օրինօք ճշգրիտ աւելի
 պարզապէս իբրեւ իրողութիւն և գիտողութիւն ըմ-
 բռնելով կը բաւականանային: Օրինակի համար Պի-
 թագորսոյ յոյն փիլիսոփայն Եգիպտացի քուրմերէն
 ուսաւ իբր իրողութիւն, թէ, «Հակուղիղին քսուակու-
 սին հաւասար է միւս երկու կողմանց քառակուսեաց
 գումարին», բայց այս կանոնին ապացոյցութիւնը
 գտնողն էր՝ նոյն ինքն յոյն փիլիսոփայն: Աստեղագի-
 տական զննութեանց ճշգրութեան մասին, Քաղզէա-
 ցիք Եգիպտացիներէն աւելի յառաջացած էին: Իսկ
 երկրաչափութեան մէջ, պարզ անգաչափութենէ աւե-
 լին գրեթէ չգիտէին:

Եգրակացութիւն. — Եգիպտացւոց հաստատու-
 թեանց մեծ յատկանիշն էր՝ անոնց անփոփոխա-
 կանութիւնը: Եգիպտական կառավարութեան, ընկե-
 րութեան, կրօնին, արուեստին և գիտութեան մէջ
 այս անշարժութեան գրոշմը կը տեսնուի: Եգիպտոս
 ինքնին մտրա մ'էր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ն. Ք.

Ա. Երջան կամ Հին ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ	Մանեթոնի Ա. հարստութեամբ, Եգիպտոսի պատմութեան սկիզբը:	2700
	Գ. հարստութիւն, կամ բրգա- չէն թագաւորաց դարը:	2450
	Հիւքսոսներու արշաւանքն ու Հին պետութեան անկումը:	2080
Բ. Երջան կամ Միջին ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ	Սաորին Եգիպտոսի Հիւքսոսնե- րէն նուաճումը:	2080
	Եգիպտոսի ամբողջ գրաւումը:	1900
	Արրահամու յԵգիպտոս այցը:	1920
Գ. Երջան կամ Նոր ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ	Յակոբայ եւ իր որդւոց յԵ- գիպտոս հաստատուիլը:	1706
	Հիւքսոսներու արտաքսումը:	1525
	Թերական նոր հարստութեամբ Եգիպտոսի անկախութեան վերա- կանգնումը:	1525
Վերջին ԳՊԲԵՐ	Եգիպտոսի պատմութեան երեք ամենափառաւոր դարերը:	1500-1200
	Իսրայելացւոց ելքը:	1491
	Կամբիւսի ներքեւ Պարսկիներու յազմութիւնը:	525
	Ալեքսանդրի ներքեւ Յոյներու յազմութիւնը:	532
	Ալեքսանդրի պետութեան բա- ժանմամբ Պողոմեանց (Եգիպտոսի յոյն թագաւորաց) սկիզբը:	525
	Կղէսպարա թագուհւոյն մահ- ուամբ, Եգիպտոսի Հռոմէական նահանգ դառնալը:	50

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ասորեսանցիք եւ Քաղդէացիք

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Քաղդէական քաղաքակրթութեան հնութիւնը.
— Հնութեան մասին Եգիպտոսէ անմիջապէս վերջ
կուգայ Տիգրիսի ու Եփրատայ հովտին մէջ ծագում
առնող քաղաքակրթութիւնը: Քաղդէական պատ-
մութեան մէջ կայ ստոյգ թուական մը, որ կը հաս-
նի մինչեւ Ի. դար, (Ն. Ք. 2234), մինչեւ Եգիպ-
տոսի վաւերական պատմութիւնը հազիւ երկու դար
աւելի առաջ կ'սկսի, (այն է 2450ին Ն. Ք. բրգա-
չէններու ժամանակը, 4^{րդ} հարստութիւն):

Սուրբ Գրոց պատմութիւնը. — Եթէ թողունք
արտաքին պատմագիրներն ու Ս. Գրոց թուականնե-
րուն հետեւինք, այս երկիրն աւելի հին և մարդկա-
յին ազգի պատմութեան սկիզբն ալ հոն, Տիգրիսի
ու Եփրատայ հովտին մէջ կը գտնուի: Աստուածա-
շունչի մէջ կը կարդանք, «Եւ եղեւ ի խաղալն նոցա
յարեւելից, դաին դաշա մի յերկրին Սեեար» (*):
Զրհեղեղէն վերջ հիմնարկուած առաջին մեծ քաղա-
քըն Բարեւոն անդ է ըստ Աստուածաշունչի, և անդ

(*) Այսինքն Միջագետք:

տեղի ունեցան լեզուներու խառնակումն ու ազգերու
ցրուումը: Շահագրգռական իրողութիւն մ'է որ,
այս դէպքին պատմութիւնը պահուած է ցարդ Բա-
բելոնեան աւանդութեանց մէջ: (15)

Ծրագիր աշխարհագրութեան. — Տիգրիս և Եփ-
րատ մեծ գետերը կը բլխին Արարատեան լեռնա-
գաւառաց մէջ և կը միանան Պարսից ծոցի մօտ, ուր
կը թափին: Եփրատ կ'ընթանայ 1780 մղան և Տիգրիս՝
1150 մղան: Այս գետերուն հովիտները արգաւանդ-
գօտի մը կը ձգեն այն անբեր անապատին վրայ՝ որ
կը տարածուի Սփրիկէի արեւմտեան եզրէն դրեթէ
մինչեւ Ասիոյ արեւելահիւսիսային եզրը:

Աշխարհագրական բաժանումն — Տիգրիսի ու
Եփրատայ աւազանը կը պարունակէ այլ և այլ հողային
և քաղաքական բաժանումներ, զորս գժուար է նշա-

(15) Ահաւասիկ Բաղդէական աւանդութիւնն այս
մասին:

Բէլ աստուածը մարդոց դէմ կը զայրանայ եւ զանոնք
ջնջել կ'որոշէ: Քիսուքրոս թագաւորն այս բանը կ'իմա-
նայ ուրիշ աստուծոյ մը, որուն խորհրդով նաւ մը կը շի-
նէ, կուպրով կը ծեփէ եւ իր ընտանիքն ու ծառայները
ինչպէս եւ շատ մը անասուններ հետն առած՝ նաւուն մէջ
կը փակուի: Անձրեւներ կը տեղան հեղեղի պէս, մութ
կը պատէ ամեն կողմ, վեց օր եւ եօթը գիշեր ջրհեղեղ
կ'ըլլայ. ամէն էակ կը կորնչի: Անձրեւը կը դադրի վեր-
ջապէս եւ նաւը կը նստի Արարատ լեռան վրայ: Քիսուք-
րոս ազաւնի մը կ'արձակէ, ազաւնին կը գառնայ: Յետոյ
կ'արձակէ ագռաւ մը, որ կը ճարակի գէշերու վրայ ու
չգառնար: Քիսուքրոս տապանը կը բանայ եւ դուրս կ'ել-
լեն. Բաղդէաստանի մէջ կը հաստատուին եւ Բաբելոնը կը

նակել որոշ դժերով: Այս գետերուն մէջտեղն ըստ
Յունաց Միջագետքի կը կոչուէր և ըստ Եբրայեցոց
Սեւասար: Եփրատայ ստորին խաղացքին հարաւային
մասն, ու Պարսկային ծոցի հիւսիսային ծայրը՝ Քաղ-
դեսասան անունով ծանօթ էր: Ահա ասոնք հողային
բաժանումներ են, բայց քաղաքական բաժանմամբ՝
Տիգրիսի ու Եփրատայ ստորին խաղացքին (Հարաւա-
յին Միջագետայ) ջրատական դաշտը Բաբելոնասանն
էր և Արաբական անապատին արեւելեան հարաւա-
կողմն ալ Քաղդեսասան: Բուն Ասորեսասան, հողա-
յին բաժանմամբ, Տիգրիս գետին ու Զակրոս լեռանց
մէջտեղն էր, մինչեւ քաղաքական սահմանը կը
տարածուէր Միջերկրական ծովուն և Մարաստանի
ու Պարսկաստանի լեռնադաշտերուն մէջ տեղ: Սու-
սիսուս կամ Շոշասան որ Ասորեստանի հարաւային
արեւելեան կողմը Տիգրիսի երկայնութեան վրայ կը
ձգուի, ոչ թէ քաղաքական, այլ հողային իմաստով
կ'առնուի:

հիմնեն: Սերունդները կը բազմանան եւ աշտարակ մը կա-
ռուցանելու կը ձեռնարկեն: Աստուածները կը զայրա-
նան. լեզուները կը խառնակեն, գործը թերի կը մնայ,
մարդիկ կը ցրուին:

Կ'աւանդուի նաեւ թէ Ներրովթ (Նեմրուա) զօրեղ
որսորդը կը յանդգնի մաքառիլ աստուածներու հետ, ասա-
ուածութիւնը ծակելու համար կ'արձակէ նեա մը, որ իր
վրայ դառնալով զինք կ'սպաննէ:

Արարները կ'ըսեն թէ Ներրովթ արծուի թեւերով
երկինք ոլանալ փորձելով մեռաւ: Ուր քաղաքին տեղոյն
մօտ բլրակի մը վրայ «Նեմրուաի աշտարակ» անուն աւե-
րակ մը կայ ցարդ:

Երեւ ւագերը . — Տիգրիս-Եփրատի աւազանը ,
 յաջորդական երեք պետութեանց կեդրոնն էր . —
 1. Բաբելոնեան կամ Քաղդէական առաջին պետու-
 թիւնը , 2. Ասորական պետութիւնը , 3. Բաբելոնե-
 ան վերջին պետութիւնը :

Արդի խուզարկութիւնք . — Ինչպէս Եգիպտոսի ,
 նոյնպէս և այս երկիրներու հին պատմութեան վրայ
 մեր ծանօթութիւնք շատ ճոխացած են նոր խու-
 զարկութեանց շնորհիւ : Հանճարեղ հնախոյզք , որոց
 առաջինն է Լէյարտ , 1844 էն սկսեալ պեղեցին Նին-
 ուէ , Բաբելոն և ուրիշ քաղաքները , և հողին տակէն
 յերեւան բերին անոնց պալատներն ու մեհեանները :
 Այն սեպածեւ կամ բեւեռագիր արձանագրութիւնք ,
 սրոցմով ծածկուած են այս շինուածոց ներքին սա-
 լաքարերը , արդի գիտնականաց ձեռօք թարգման-
 ուեցան , և այսպէս լուսոյ հեղեղ մը ծաւալեցաւ
 հին աշխարհի այս թանձր մթութեան վրայ ⁽¹⁶⁾ :

(16) Խուզարկութիւնք սկսան Մուսուլի Ֆրանսական
 հիւպատոս Պ . Պոգայի ձեռօք 1842 ին : Առաջին պեղում-
 ները կատարուեցան ի Քույունճուք եւ ի Խորսապատ
 (Սարգոն թագաւորին Տուր Սարեիւքին քաղաքը) : Հոն
 գտնուեցաւ Սարգոնի պալատին դրան թեւաւոր ցուրը ,
 զոր Խորսապատէն մինչեւ Մուսուլ (15 հազարամեղբ հե-
 ուաւորութեամբ) բերելու համար 5 ամիս պէտք եղաւ :
 Այս արձանն հիւսայ կը գտնուի Բարիզ Լուվրի թանգա-

2. ԲԱԲԵԼՈՆԵԱՆ ԿԱՍ ՔԱՂԴԷԱԿԱՆ
 ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բնական ցկարագրութիւն . — Երեք թագաւո-
 րութեանց ամենահինն էր Քաղդէականը կամ Հին
 Բաբելոնեանը , որ Պարսկային ծոցէն վեր տարած-
 ուած ջրատական դաշտի ստորին մասին վրայ ծա-
 գում առաւ : Իր բնական բարեբերութեամբ , կ'են-
 թադրուի որ Քաղդէաստան մարդկային ընկերու-
 թեան առաջին բնակավայրերէն մին եղած էր : Յո-
 րենը տեղական բերք մ'էր անդ և առատօրէն կ'ա-
 ճէին նաև ուրիշ արմախք . դեղաշուք արմաւենեաց
 պուրակներ կը զարգարէին գետերու ափունքը , այ-

րանը : 1846 ին Պ . Լէյարտ Անգլիացին շարունակեց խու-
 զարկութիւնները : Նէմրուտի ըլրին լրայ որոշեց Գալազ
 քաղաքին տեղը , գնաց ի Քույունճուք , եւ հոն գտաւ
 Նինուէի դիրքը : Աստ , Ասուր-Բանիպալի պալատին մէջն
 էր նշանաւոր մասեկադարանը : Նէմրուտի եւ Քույուն-
 ճուքի յիշատակարանք կը գտնուին այժմ ի Լոնտոն Բրի-
 տանական թանգարանը որ թանգարանաց ճոխագոյնն է :

Բաբելոնի աւերակները գտնելու համար 1851 ին Ֆը-
 րանսայէն խրկուեցան Ֆրեսնէլ եւ ընկերք , որք 2 տարի
 չարաչար յոգնութեամբ աշխատեցան : Եփրատի բերած
 մեծաքանակ հողերուն թանձր խաւը գրեթէ անկարելի
 ըրած էր պեղումը , բայց եւ այնպէս որոշուեցան մեհեան-
 ներու եւ պատնէչներու տեղերը : Դժբաղդաբար զըտ-
 նուած հնութիւնք Տիգրիսի մէջ թափեցան՝ փոխադրու-
 թեան միջոցին պատահած փոթորիկն պատճառով :

գեստանները և միգաստանները կը տեսնուէին ամեն կողմ, և ձուկերը կը զխտային ջուրերուն մէջ⁽¹⁷⁾ :

Նախնի պատմութիւնը . — Տիգրիս-Եփրատի աւազանին մէջ վաւերական պատմութիւնը կ'սկսի այն պահուն, երբ Քաղզէաստանի ու Բարեբրնի միացեալ թագաւորութիւնը կազմուելով իր միահեծան իշխանութեան կ'ենթարկէ նախապէս անջատ եղող այլ և այլ ազգեր: Ըստ Եբրայական պատմութեանց, Քուշի որդին Նեբրովթ այս պետութեան հիմնադիրն էր. նոյնպէս կը տեսնենք Մենդոց Գրքին մէջ, որ Չորից քաղաքացի գաշնակցութիւն մը կը տիրէր Նեբրովթի

(¹⁷) Տիգրիս ու Եփրատ միացած՝ շարունակ հող եւ տիրմ կը բերեն Պարսից ծոցը, որով ցամաքը 40 տարին մէկ հազարամեղր կը յառաջանայ ի ծով: Քաղզէաստան որ ասոնց այս գետերուն անրեր եւ աւազուտ երկիր մը պիտի մնար, ի հնուց անտի նշանաւոր եղած է հարուստ բուսաբերութեամբ: Երբեմն ցորենի մէկ հատիկին գէմ 2—300 բերք կ'արտադրուէր հոն: Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ անհաւատալի է բուսած կորեկին եւ շուշմային բարձրութիւնը: Արմաւէն կը շինէին հաց, գինի, քացախ եւ շաքար: Թելը կը մանէին կաւ գործելու, ծառին կոճղը իրբեւ գերան կը գործածէին, կուտը դարբիններու հնոցը կը նետէին եւ կենդանիներու կեր կուտային: Պարսկական երգի մը եւ կենդանիներու կեր կուտային: Պարսկական երգի մը մէջ արմաւի 360 տեսակ գործածութիւնը կը յիշուի: Այս առատութեամբ երեսուն դար շարունակ սնուցած է հին աշխարհի ամենամեծ ազգերէն մին: Թէեւ անմշակ եւ անխնամ թողուած, մինչեւ իսկ այսօր յուռթի են այն գաշտերը: Լէյարտ կը պատմէ թէ իր քերձէները կը կորսուէին հոն խոտերուն մէջ, եւ բազմազան ծաղիկներուն գոյներով կարմիր, կապոյտ եւ դեղին ներկուած դուրս կ'ելլէին:

հաստատած պետութեան վրայ: Այս չորս քաղաքներն են՝ Բաբելոն, Արեք, Աքադ և Քաղանէ, որոց ամենուն ալ տեղերը որոշուած են նոր ժամանակներս:

Ասեղագիտութիւն . — Նախնի Քաղզէացիք երկնային մարմինները կը պաշտէին: Այս կրօնը, ինչպէս և երկրին կլիմայն ու հարթ հաւասար հորիզոնը՝ ի վաղուց առաջնորդած էին զիրենք աստեղագիտութեան ուսման, յորում շատ յառաջացան: Երբ Մեծն Ալեքսանդր դրաւեց զԲաբելոն, 331 Ն. Ք., տեսաւ որ Քաղզէացուց ձեռօք 1903 տարի անընդհատ շարունակուած աստեղագիտական գննութիւնը նշանակուած կային: Հետեւաբար այս գննութիւնը սկսած ըլլալու էին 2234 թուականին Ն. Ք. (331 + 1903)⁽¹⁸⁾:

Ճարտարապետութիւն . — Քաղզէացիք ի հնուց յոյց տուին ճարտարապետական ձիրք մը: Աստ էր որ փորձեցին շինել մի աշտարակ «որոյ լինիցի գլուխ

(¹⁸) Քաղզէացիք ի վաղուց նշանակած էին Չողիսկոսի 12 նշանները, եւ հնարած էին արեգակնային ժամացոյցը: Մէկ տարին բաժնած էին 12 ամիսներու, որոնք 29 կամ 30 օրէ կը բաղկանային՝ լուսնոյ շրջանին համեմատ: Ամբողջ տարին 365 1/4 օր կը հաշուէին: Շարաթը եօթն օր ըրած էին ի պատիւ իրենց ծանօթ եօթը մուրակաց: Եօթներորդ օրը հանգիստ կ'ընէին, յորում ներելի չէր պատերազմ, դատավարութիւն, մինչեւ իսկ դեղորէից գործածութիւն: Օրը 24 ժամ, ժամը 60 վայրկեան եւ վայրկեանը 60 երկվայրկեան կը հաշուէին: Շըրջանակին 360 աստիճաններն ու անոնց ստորաբաժանումները գիտէին: Չափերու կանոնաւոր դրութիւն մ'ալ ունէին:

մինչեւ յերկինս*» : Աղիւսի և կուպրի պէս պարզ ու կոշտ նիւթերով կառուցին ընդարձակ շէնքեր՝ որոց աւերակները գտնուեցան վերջերս : Այս շինուածոց ուրուագիծը թէեւ բրգաձեւ է, բայց յոյժ բարձր սանդուխներով կամ աստիճաններով կառուցուած են⁽¹⁹⁾ :

Արուեստ. — Ուրիշ արուեստներ ալ կը ծաղկէին : Սեպաձեւ կամ բեւեռագիր նշանագրեր կը գործածուէին և արքունի շինուածոց թրծուն աղիւսներուն մէջ տեղը սովորաբար արձանագրութիւն մը կը գըւ-

* Ծննդոց ժ.Ա. 4.

⁽¹⁹⁾ Քաղաքաստանի մէջ քար չկար, այլ թրծուն աղիւս : Անթուրժ աղիւսը որ լոկ արեւուն գիւմաց կը շորցուէր՝ գիւրաւ կը մշրուէր . անոր համար արտաքին մեծ պատերու եւ տամալիներուն համար կը գործածէին : Ասորեստանի մէջ քար կը գտնուէր, բայց եւ այնպէս աղիւս շատ կը գործածէին : Մեծ շինութիւնք հանդէսներով կ'սկսէին եւ թագաւորն իր ձեռքով կը ձգէր առաջին քարը, արձանագրերով : Քարի պակասութեան պատճառաւ էր նաեւ որ Եգիպտոսի պէս առատ արձան չգտնուիր, այլ ալապաստրի կամ կրի վրայ շատ մը հարթ քանդակներ (bas-relief), որոնք կը պատկերացնեն թագաւորաց գործեր եւ պատերազմներ, ծառեր, թռչուններ, ձուկեր : Սակայն սովորաբար խիստ անյաջող են այս նկարները, եւ աւելի կը նմանին աղոց անտրակներու վրայ գծագրած պատկերներուն : Արեւելեան այն բոլոր նկարները զորս կ'ընդօրինակին Եւրոպացիք, — զոր օրինակ ծաղկահիւսուածք, տերեւանկարք, վարդաձեւք, արմաւենիք, կորճակառիւծք (griffon), վիշապառիւծք (chimère), եւն, — Քաղաքաստանէ ծնունդ առած են :

նուէր : Թանկագին քարեր կը կտրուէին, կը յըզկուէին և կը փորագրուէին : Բազմատեսակ մետաղներ կը գործուէին և անոնցմէ զէնքեր, զարդեր, գործիներ կը շինուէին : Նուրբ կերպասներ ալ կ'արտագրուէին իրենց կարկասներէն : Օտար երկիրներու հետ վաճառականութիւն կը մշակէին և Ուր քաղաքի նաւերը Պարսից ծոցի եզերաց վրայ առեւտրական երթեւեկ կը կատարէին⁽²⁰⁾ :

Ուր. — Ստորին Եփրատայ ամիսնց վրայ տեսնուած մի քանի հողակոյտերէն և աներակներէն դատելով՝ կը կարծուի թէ Ուր քաղաքի գիւրքը որոշուած է այլ ևս : Աբրահամ Քաղաքացոց Ուր քաղաքին մէջ ծնած ըլլալով՝ այս վայրը կարեւորութիւն մ'ունի : Աբրահամու ընծայուած թուականն է

⁽²⁰⁾ Կը տեսնուի որ Քրիստոսէ 5000 ամբի առաջ գիւրջ ծանօթ էր ասոնց : Արձանագրութիւնք մեծ մասամբ տափակ տախտակի ձեւով թրծուն աղիւսներու վրայ նշանակուած են, այնպիսի գրերով, որք սուր ու երկար անկիւններ ունին : Այս նշանագրերով ոչ միայն ասորական ու քաղաքական, այլ եւ շոշական, արմենական, կապագովկեան, մարական ու պարսկական լեզուներ կը գրուէին : Բեւեռագիր կամ սեսպաձեւ կոչուած այս գրերուն ընթերցումը խիստ կնճռատ ու դժուարին է : Առաջին անգամ Անգլիացի մը, Ռոլինսըն, յաջողեցաւ պարզելու այս նշանագրերը՝ Պարսկաստան գտնուած մի արձանագրութեան շնորհիւ, յորում ուրիշ լեզուներ ալ նշանագրուած էին : Նախ հին Պարսկերէնէ սկսելով, Ռոլինսըն լուծեց հեազհետէ Ասորերէնը, Բարբելներէնն ու վերջապէս հին Քաղաքէնը, որոց քերականութիւններն ու բառարաններն ալ շինուեցան յետոյ :

սովորաբար՝ Գրիստոսէ գրեթէ 2000 տարի յառաջ :
 Կը կարծուի թէ այդ պահուն Քաղղէաստանի մէջ
 կ'ապրէր Սեմական ժողովուրդ մ'ալ, որ հեթանոս
 Քաղղէացուց մէջ տեղ պարզ կրօն մը կը պաշտէր, և
 Աբրահամ որ Սեմական ցեղէ էր՝ աստի գաղթեց
 ի Քանան իր ընտանեօքն ու հօտերովը :

Անկումն Քաղղէաստանի . — Քաղղէական պե-
 տութիւնը մի քանի դար տեւեց, բայց Ճ.Վ. դարուն
 Ն. Ք., երկրորդական դիրք մ'առաւ և Ասորական
 նորածին ազգն եղաւ գերելիսան տերութիւնն Մի-
 ջադեաց :

3. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ

Նախնի պատմութիւն . — Կը կարծուի թէ Ասո-
 րեստանցիք Սեմական ժողովուրդ մ'էին և ի սկզբան
 Քաղղէաստանի մէջ կը բնակէին, բայց յետոյ, շատ
 հին ատենները, փոխադրուեցան Տիգրիսի վերին հո-
 վիտը : Հոն, Ասորեստանցիք հիմնեցին թագաւորու-
 թիւն մը, որ նախ հպատակ էր Բաբելոնի Քաղղէացի
 իշխանին, բայց վերջ ի վերջոյ, 1250ին Ն. Ք., անկախ
 եղաւ : Ասորեստան շուտով զարգացաւ և ամբողջա-
 կան ստուերի մէջ թողուց զԲաբելոն և մինչեւ Նին-
 ուէի կործանումը, 625 Ն. Ք., վեց դար շարունակ
 Արեւմտեան Ասիոյ մեծ ինքնակալութիւնը եղաւ : (21)

(21) Ասորեստան Քաղղէաստանի հիւսիսային կողմն է :
 Ասորին մասը Քաղղէաստանի կլիմայն ունի, ցորեն և ուրիշ

Ասորեստանի երկու օրջանները . — Ասորեստանի
 պատմութեան վեց դարերը երկու շրջանի կը բաժ-
 նուին : Առաջինն է՝ Ասորեստանի անկախութենէն
 (գրեթէ 1250 Ն. Ք.) սկսեալ մինչեւ Ասորականոր
 պետութեան հաստատումն՝ թագաւթբազասար Բ. ի
 (Դիկրար — Բիլե'սեր) ներքեւ (745 Ն. Ք.) : Երկրորդ
 շրջանն է՝ թագաւթբազասար Բ. ի գահակալութե-
 նէն մինչեւ Նինուէի կործանումը, (625 Ն. Ք.) :

Գլխաւոր դէպքեր . — Առաջին շրջանի նշանա-
 ւոր վեհապետաց մէջ էին Թագաւթբազասար Ա.
 (1130 Ն. Ք.), աշխարհակալ մը, և Աշուր-իսակնի-
 րալ, որոյ ժամանակին կը վերաբերին Գալահի աւե-

հացահատիկներ կը բուսցնէ, վերին մասն աւելի ժայռոտ
 է, իսկ լեռներուն մէջ քարահանքեր եւ անտաւներ կան :
 Բնակիչները քաջ եւ վայրագ սպտերազմողներ էին : Հե-
 ծեալ եւ հեռեակի զօրքերու բանակ կազմակերպած՝ յա-
 ճախ յաղթական կը լինէին : Ամենուէն սովորական զենքն
 էր աղեղ եւ սուր : Չխաւորները փոքրիկ ձիերու վրայ
 կը հեծնէին առանց թամբի եւ ասպանդակի, հարուստ-
 ներն ու մանաւանդ թագաւորը կառքի վրայ կեցած կը
 կռուէին : Պատերազմի մէջ մեքենաներ ալ կը գործածէին :
 Խիստ անգթօրէն կը վարուէին պարտեալ թշնամուցն հետ :
 Կ'աւրէին, կ'այրէին, կը մորթէին եւ խմորվին կը գերէին :
 Թագաւորը միահեծան տէր եւ բացարձակ ինքնակալ էր,
 դրացի իշխաններն անգամ իր ոտից առջեւ կը խոնարհէին :
 Թագաւորը կը հագնէր շքեղազարդ սպրեզօս, կարճ փոքր
 կրկնոց, գլուխը թագ կը կրէր կամ սրածայր արտախու-
 բակ, կը կրէր նոյնպէս սպարանջան, քայռամանեակ եւ
 գինդ : Միշտ ունէր երկու սպասաւոր, միոյն ձեռքը հո-
 վանոց, միւսինը փեարեաց ձանձաղան :

րակներէն գտնուած թեւաւոր ցուէրն ու առիւծ-
ները և պալատներու քանդակագործի՝ որմերը: Այս
չըջանին վերջերը Բարեւոնի վեհապետն Նարոնասար,
նչ միայն անկախութիւն ձեռք բերաւ, այլ և Ասոր-
եստանի վրայ յայտնապէս դերիշխան եղաւ: Նարո-
նասարի այս ծանօթ գէպըին թուականն է 747 Ն. Ք.:
Սակայն 745ին, Ասորեստան վերականգնեցաւ Թագ-
ղաթրաղասար Բ. ի գահակալութեամբ և սկսաւ
Ասորեստանի պատմութեան երկրորդ շրջանը: Այս
թագաւորը մեծ աշխարհակալ մ'էր, ինչպէս նաև
իր յաջորդները Սաղմանասար Գ. և Սաբգոն. իսկ այս
չըջանին ամենափառաւոր վեհապետն էր Սենեքերիմ
(705—684 Ն. Ք.), որ մեծամեծ յաղթանակներ
տարաւ և Նինուէի մէջ հոյակերա շինութիւններ հիմ-
նեց: Այս երկրորդ շրջանն Ասորեստանի արուեստից
ոսկեդարն էր: ⁽²³⁾

(22) Ժ. Բ. դարէն (Ն. Ք.) կսկսի Ասորեստանի պատ-
մութեան որոշ թուականն, յորում, կը փայլի Թագղաթ-
րաղասար Ա. (1125): Իր պալատին աւերակաց մէջ գըտ-
նուած 700 ատէ բաղլացեալ արձանագրութիւն մը, իր
բերնով կը պատմէ իր գործերը:

«Նս եմ Թագղաթրաղասար, արքայ հզօր, արքայն անպարտելի
բանակաց, արքայն շորից ծագաց աշխարհի, իշխան իշխանաց, տէր
տերանց, գերագոյն վեհապետ, ... աշխարհակալն, հսկայն որ յորդա-
հոս հեղեղի պէս կ'արշաւեմ թշնամի երկիրները: Ծնորհու Ասոր աս-
տուծոյն, չունիմ ախոյեան ...»: Թուելէ յետոյ իր յաղթութիւններն
ու աւարառութիւնները, գերիներն ու աւերումները, արեւմտեան եւ
հիւսիսային ազգաց դէմ մղած կռիւները, Արարատեանց վրայ այսպէս
կը խօսի: «Այցոյ տյնպիսի անմատչելի լեռներ, բարձր պատուարներ,
գահավեժ ուղիներ, թաւ թփուտներ, ուր ո՛չ մէկ թագաւոր մտած էր
տակաւին...»: Հոն իրեն դէմ կը միանան 23 թագաւորներ, բայց փա-
խուսա կուտան եւ 120 պատերազմական կառք կը թողուն. Ասորես-

Պեսուրեան սարածուրիւնը — Իր փառաց գա-
ղաթնակէտին վրայ գտնուած պահուէն՝ Ասորեստանի
սահմանաց մէջ կ'ամփոփուէին Բարեւաստան (Նախ-

տանցիք կը պաշարեն բերդերը, կը ջարդեն պահակ զօրքերը եւ կը
բռնեն թագաւորները: Թագղաթրաղասար կը ներէ եւ ազատ կը թողու
զսմոնք, 1200 ձի, 2000 եղ հարկ հաստատելով եւ անոնց որդիքը պա-
տանդ առնելով:

Թագղաթրաղասար կը պատմէ ու բիշ պատերազմները,
նաև գամլշներ, առիւծներ եւ փիղեր սրսալը, մեհեան-
ներ ու արձաններ կանգնելը եւն եւն:

[Այս հին պատմութեան տեղյունական առասպել մը կայ, որուն
համեմատ Ասորեստանի առաջին թագաւորն ու Նինուէի հիմնադիրն է
Նինոս, Բելի որդին, որ շատ յաղթութիւններ իր մղէ: Նինոս Բակ-
տրիդ մէջ մղուած պատերազմին առնէ կը տեսնէ զՆամիրամ և զայն
կ'առնէ ի կնութիւն: Նամիրամ, գեցուհւոյ աղջիկ, ծնելուն պէս
փայտերու վրայ թողուած եւ աղաւնիներու շնորհիւ սնած, յետոյ Նի-
նոսի պաշտօնատարներէն միոյն կին եղած էր: Պատերազմի առնէ իր
ամուսնոյն հետ ըլլալով, ծագեալ կը մասնակցի կռուոյն եւ իր քաջա-
գործութիւններով կը հրապուրէ զՆինոս, որ պաշտօնատարն սպաննել
տալով Նամիրամին հետ կ'ամուսնանայ: Նինոսի մահէն յետոյ Նամիրամ
կ'իշխէ, Բարեւոնը կը հիմնէ, յաղթութիւններ կը գործէ: Իր որդին
Նինիյաս (Նինուաս) իր աթոռը կը կորզէ եւ Նամիրամ աղանսի կեր-
պարանքով կը թռչի կերթոյ: Ասորեստանցիք անոր պատկերը կը
պաշտեն:]

Ասորեստանի պատմութեան մէջ նշանաւոր Աշուր-
Իսակնի-Պաղ կամ լաւ եւս, Ասուր-Նապիր-Բալ (884 Ն. Ք.)
իրական անձնաւորութիւնն է առասպելական Սարգանա-
բաղին, թէեւ իր գործերով շատ կը տարրերի անկէ: (*)

Ասուր-Նապիր-Բալ ինքն իսկ կը պատմէ մեծ արշաւանքները:

(*) Այս առասպելեալ Սարգանաբաղն իբր թէ Լ. դարու կիսուն
կ'ապրէր. կնամոլ և զեգի էր և ըսք կը մահէր: Պահակապետը Աբբակ
(Վարբակէս) օր մը անոր ձեռքը կը տեսնէ իր և գրգռուած՝ կ'ապրո-
տամբի Բարեւոնի իշխանին օգնութեամբ: Սարգանաբաղ կը յաղթուի,
խաբոյժ կը վառէ, իր ընտանեօրն ու գանձերով մէջը կը նետուի:

կին Գաղղէաստանի հետ), Միջագետք, Մարաստան, Սուրիա, Փիւնիկէ և Պաղեստինի, Արաբիոյ ու եգիպտոսի մեծ մասերը: Ասորական իշխանութեան ենթարկեալ ազգերն ընդհանրապէս ազատ թողուած էին իրենց ներքին կառավարութեան մասին, բայց անոնց թագաւորները պարտաւոր էին Ասորեստանի վեհապետին հպատակութիւն յայտնելու և հարկ վճարելու «Թագաւորաց թագաւոր» ճանաչելով զայն:

Տիգրիսն ու վեր կը յառաջանայ հայոց վրայ: Տեղոցիք կ'ապաստանին սրածայր սարերուն վրայ, ուր թռչունները միայն կրնան բարձրանալ: Ասորեստանցիք կը յաջողին վեր մագլցելու. 200 գերի եւ շատ մը արջառ կը բերեն: Դիակները ծառի տերեւներու պէս կը սփռին լեռանց վրայ: Դրացի ազգերը կը սարսափին եւ իր ոտքը կ'իյնան: Տիգրիսի լեռանց մէջ նորէն բմբուսներ կ'երեւին, բայց կը յաղթուին, գերիներուն աչքերը կը փողուին, քիթերն ու սկանջները կը կտրուին, իրենց պետը Հուրայի ողջ կը բռնուի մորթը կը սկզբուի:

Ասոր-Նազիր-Բալ շինութիւններ ալ կ'ընէ: Գալահ քաղաքը կը վերաշինէ: Հոն Նիւնիք աստուծոյն մեհեանք եւ աղիւսէ բուրգ մը կը շինէ: Պաղատին մէջ կը կանգնէ իր արձանը, կուրծքին վրայ այս արձանագրութեամբ. «Ասոր-Նազիր-Բալ, մեծ թագաւոր, հզօր թագաւոր, թագաւոր բանակաց, թագաւոր Ասորեստանի: Իրեն կը պատկանին Տիգրիսէն մինչեւ Լիբանան, տիրեց մեծ ծովուն եւ բոլոր երկիրներուն յարեւելից մինչեւ ի մուսս աշխարհի:»

Սորա որդին Սաղմանասար Գ. (860 Ն. Բ.) կ'արշաւէ Դամասկոսի եւ Իսրայելի թագաւորութեանց վրայ, կը զբաւէ Բաբելոնն ու Քաղզկաստանը. կը կանգնէ արձան մը (Նէմրոտի կոթողը) յորում կը տեսնուին պարտեալ թագաւորք ծունր ինկած իր առջեւ. իր ետեւէն կը տեսնուին ծառայք որ հարկ կը մատուցանեն ուղտ, ձի, կապիկ, փիղ:

Անկման պահաւոր. — Ասորեստանի ընդարձակ պետութիւնը թոյլ կերպով իրարու կապուած փոքրիկ տէրութիւններէ կը կազմուէր: Տախտակներու և գլաններու վրայ փորագրուած յիշատակութիւնք կ'ապացուցանեն որ միշտ ապստամբութիւններ, պատերազմներ և նուաճումներ տեղի ունեցած են, քանիցս Ժողովուրդք խմբովին վտարուած են անտի: Հետեւաբար Ասորեստան չունեցաւ ներքին զօրութիւն, և է. դարուն մէջ ամենաբարձր գերբ մը գրաւելով հանգերձ՝ անմիջական քայքայմամբ կործանեցաւ:

Սաղմանասար Գ. ի մահէն յետոյ ամբողջ մէկ դար Ասորեստանի թագաւորք ստիպուած են ապստամբութեանց դէմ պատերազմելու: Հզօր վեհապետ մ'եղաւ Թադլիսարա-դասար Բ. (743 Ն. Բ.), որոյ որդին Սաղմանասար Գ. կը սպաննուի Սամարիայի (Իսրայէլ) առջեւ: Սորա զօրապետը Սարգոն թագաւոր կ'ընտրուի զօրքերէն, երեք տարի պաշարելէ վերջ կը զբաւէ Սամարիան եւ 27280 գերի կը տանի:

Սարգոն՝ Սուբիյ, եգիպտացոց եւ Աբարացոց դէմ պատերազմներ մղելէ վերջ կը դառնայ հիւսիս, ուր հայոց բնակած լեռանց մէջ տիրող հզօր իշխանն Ուրսա կ'ապստամբի: Սարգոն կը յաղթէ եւ իրեն գաշակից կ'ընէ վանայ Ազա թագաւորը: Ուրսա եւ իր համասոհք կ'սպաննեն Սարգոնի Ազա գաշակիցը: Սարգոն թագաւոր կը կարգէ: Քիչ վերջ այս Ուրուսուէն ալ Ուրուայի հետ կը միանայ: Սարգոն զայրացած, մարտի պէս զօրք կը թափէ երկրին վրայ, կը բռնէ Ուրուսուէնը, բայց կը ներէ: Ժամանակէ մը վերջ, Ուրսա նորէն կ'ապստամբէ և նորէն յաղթուած՝ կը փախչի ուրիշ թագաւորի մը, Ուրսանայի մօտ, Սարգոն զայս ալ կը նուաճէ. 20100 գերի կը բռնէ եւ 682 ջօրի կը զբաւէ: Ուրսա յուսահատած, ինքնասպան կ'ըլլայ:

Սարգոն Նինուէէն 13 հազարամեղր հեռի Տար-Սար-

Վերջին դէպքեր . — Է . դարուն՝ Բարեւրն ապրս-
տամբեցաւ , և երբ կիրքսար , Մեղացի աշխարհա-
կալը , Զակրոսի լեռնաշղթային ետեւէն մեծ բանա-
կով յարձակեցաւ յԱսորեստան , Բարեւրացիք եւս Նա-
բոպողասարի առաջնորդութեամբ անոր հետ միա-
ցան , Ասորեստանցիք ջախջախուեցան , Նինուէ գրաւ-
ուեցաւ , անոր հոյաչէն պալատներն ու տաճարները
բոցերու մատնուեցան և Ասորեստան կործանեցաւ
ոչ եւս վերականգնելու պայմանաւ : (625 Ն . Ք .) :

Երկրին (Սորգոնի բերդ) քաղաքը կը հիմնէ մեծ պալատով
մը , եւ հոն կը փոխադրուի 706ին Ն . Ք . : Սորգոն այս
քաղքին մէջ մէկ տարի բնակելէ վերջ կ'սպաննուի : Իւր
որդին եւ յաջորդը Սենկեթիմ եւս շատ պատերազմներ
կը մղէ Սուրիոյ , Հրէաստանի , Եգիպտոսի մանաւանդ
Բարեւրնի դէմ , ուստից կը բերէ 2800 գերի , 7200 ձի ,
5550 ուղա , 70000 եզ եւ 810000 ոչխար : Սենեքերիմ
փրկելիեցի նաւաստիներ բերել տալով Նինուէի մօտ նաւա-
տորմ կը կազմէ եւ Շոշաստան կարչաւէ : Օր մ'ալ , իր
աստուծոյն զոհ մատուցանելու ատեն իր երկու սրդիք
զինք կսպաննեն (681) եւ կը փախչին ի Հոյս : Իր սրդի-
ներով կը յառաջանայ մինչեւ Արարիա , կը փորձէ հաս-
նիլ մինչեւ Ուրի , որ հռչակաւոր էր իր անհուն գան-
ձերով : Ճամբան , անապատին մէջ — զոր կոչեցին երկիր
ծարաւութեան — օձեր , կարիճներ եւ ապառաժներ մի-
այն կը տեսնուին , ու յանկարծ բանակը ետ կը դարձնէ :
Ասուր-Բանիպալ , հօրը ծերութեան պահուն կը յաջորդէ
նմա (668) եւ կը շարունակէ պատերազմները՝ Եգիպտոսի ,
Սուրիոյ եւ Հոյոյ դէմ : Շօյի յաղթութիւնն ինք կը նը-
կարագրէ այսպէս : «Երկրին մէջ չը թողուցի ո՛չ զիւզ , ո՛չ
հօտ , ո՛չ դաշտ , — վայրի էջեր , վիթեր եւ անապատի կեն-

Նինուէի նկարագրութիւնը . — Մեր գիտցածին
պէս քաղաք մը չէր Նինուէ , այլ ամրապատ պալատ-
ներու և տաճարներու համախմբութիւն մը , որուն մէջ
աստ անդ կային անթուրժ աղիւսէ կառուցեալ խումբ
խումբ անակներ ալ : Տիգրիսի ամանց վրայ վաթսուն
մըն երկայնութեամբ աւերակ պատնէշներ կը տես-
նուին հիմայ . ասոնք անտարակոյս Նինուէի մէկ մասը
կը կազմեն , բայց կ'երեւի թէ անկեալ քաղաքին կեդ-
րոնը՝ արդի Մուսուլ քաղաքին հանդիպակաց աւե-
րակներուն հոգակոյսն է : Նինուէի կործանումն այն-
չափ ամբողջական էր որ մինչեւ իսկ Պ . դարուն՝ Ն . Ք . ,
— Մեծին Աղեքսանդրի ժամանակ , — գրեթէ անոր
հետքն իսկ աներեւութացած էր : (25)

Գանիներ միայն մնացին» : Քաջ որսորդ մ'էր այս թագա-
ւորը . ինքն է որ կ'ըսէ դարձեալ , «Օր մը բռնեցի աւիւծի
մը սոսնձ եւ Ներգալ աստուծոյ օգնութեամբ գլուխը ջախ-
ջախեցի լախտի հարուածով» : Ասուր-Բանիպալ չէնցուց
զՆինուէ , իր պալատին մէջ կար մասննադարան մը , — հա-
ւաքածոյ մը թրձուն կաւէ տախտակներու՝ որոց երկու կող-
մը խիտ եւ նուրբ գրուածներ կային : Ասոնք կոյա կոյա
գանուեցան , կէսը կտարած վիճակի մէջ եւ յԱնգլիա տար-
ուելով հոն պարզուեցան : Քերականութիւններ , բազմաբե-
րներ , շափագիտական եւ աստղագիտական գրուածներ եւ
պաշտօնատարաց ցանկեր , մանաւանդ մոզութեան գրքեր
էին : Ամենը 100 խոր . մեզրէն աւելի է , 500 ակուն երեսէ
բազկացեալ 500 հասոր կրնայ կազմել :

(23) Մինչ Ասուր մոյրաքաղաք էր , Նինուէ ալ ամուր
քաղաք մ'էր արդէն Տիգրիսի վրայ եւ հետզհետէ ծաղ-
կեցաւ : Է . դարուն (Ն . Ք .) աւելի եւս փայլեցաւ Սենեքե-
րիմի օրով , յորում շինուեցաւ նաեւ չքեղ պալատ մը : Այս

Ասորական քաղաքակրթութիւն . — Ամբիօփերով
այն ծառայութիւնը զոր Ասորեստանցիք մատուցին
քաղաքակրթութեան՝ կը տեսնենք որ գլխաւորապէս
արուեստի և ձեռագործի յատուկ տաղանդ մ'ու-
նէին անոնք : Գպրութեանց և գիտութեանց մասին
թէ՛ Գաղղէացիներէն և թէ՛ Եգիպտացիներէն ետ մնա-
ցած էին : Իրենց առաջին փառքն էր ճարտարագե-
տութիւնը , ուստի կրնանք մտկաբերել որ Նինուէի
պալատները տարապայման չքեղութեամբ օժտուած
էին : Ասոնց քանդակագործութիւնը թէև ոչ երբէք
հասած էր Յունականին մաքրութեան և կատարելու-
թեան , սակայն Եգիպտականէն շատ աւելի բարձր
էր , և մեծութեան ու պերճութեան , յանդգնու-

հակայկերա եւ ընդարձակ պալատին գերանները մայրի ,
եփենոս , պիտտակենի եւ ճանդան ծառերէն էին : Որմերը
արձանագրութիւններով եւ հարթ քանդակներով զարդա-
րուէն : Սենեքերիփ Տիգրիսի եղերքը քարափնէր շինեց ,
փողոցները ուղիղ գծի վրայ կանոնաւորեց , աղբիւրներուն
համար լեռներէն ջուր բերել տուաւ , քաղաքը այգեստան-
ներով , անդաստաններով եւ բուրաստաններով շրջապա-
տեց : Նինուէ երկու դար շարունակ աշխարհիս մեծափար-
թամ քաղաքաց առաջինն էր : Բնակչաց թիւը կը կարծուի
մինչեւ 600000 հոգի : Ասուր-Բանիպալի մահուամբ տէրու-
թիւնը տկարացած էր հեռզհեռէ , հելասոսային տափաս-
տաններէն հեծեալ պատերազմիկներ արշաւեցին . վերջը ե-
կան Բաբելոնցիք եւ Մարք : Ասորեստանի Գաղաղ , Տուր-
Մարիւքին եւ Ասուր քաղաքներուն պէս Նինուէ ալ առ-
նուեցաւ , այրեցաւ եւ քարուքանդ եղաւ յաւիտեան
կերպով : Ոչ ոք գիտէր անոր տեղն անգամ : Բոլոր Ասիա-
ցիք ուրախացան այս քաղքին անկման վրայ :

Թեան ու կորովութեան սքանչելի դրոշմ կը կրէր⁽²⁴⁾ :
Արմեբսֆ . — Արուեստից մէջ մեծ ճարտարու-
թիւն ստացած էին Ասորեստանցիք : Ոչ միայն թա-
փանցիկ ապակի , այլ և սափնաձև ունէին : Փաշա-
հմուտ էին աղեղի սկզբանց . դեանուղիներ , ջրմուղ-
ներ , և կոյուղիներ շինած էին . ճախրակ , լծակ և
դլան կը գործածէին . կիտուածանկարել , դրուագել
և մետաղապատել գիտէին , թանկագին քարերը
կտրելու և զանոնք յղկելու մէջ շատ ճարտար էին :
Իսկ սովորական արհեստից մասին՝ քսան հինգ դար
յառաջ , անոնք գրեթէ կը հաւասարէին արդէն նոր
դարերու պանծացեալ մեծագործութեանց :

(24) Ասորեստանցիք ու Գաղղէացիք ընդհանրապէս
հողագործ ու խաչնարած էին , հասարակ ժողովուրդը կը
կրէր խիստ պարզ զգեստ , այսինքն ներքեակ շապիկ մը ,
ու բոկոսն կը շրջէր : Սակայն աղնուական դասը ծան-
րահիւս եւ նկարուն հագուստ ունէր : Սովորաբար մազեր-
նին երկար էր եւ խոպոպիքը կը ձգուէին ուսերու վրայ :
Խնամեալ մօրուքնին ալ կերկիննար մինչեւ կուրծքերնին :
Ունէին տասը գլխաւոր աստուածներ եւ ուրիշ ստո-
րագաններ : Դեւերու , չար ոգիներու եւ կախարդութեանց
կը հաւատային եւ անոնց դէմ դեղեր ու հմայեակներ կը
գործածէին : Անոնցմէ մնացած է շատ տեղեր , մինչեւ իսկ
յԵւրոպա , կախարդութեանց և չար ոգիներու հաւատքը :
Միջին դարուց մէջ յԵւրոպա ծանօթ էր տակաւին ասորե-
րէն խօսք մը՝ չար ոգիները վանելու համար , « Հիլիս ,
Նիլիս , պեչս , պեչս » (անցիր կորիւր , անցիր կորիւր , չար ,
չար) :

4. ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բաբելոնի քաղաքական վիճակը. — Ասորական սիրապետութեան վեց դարերու միջոցին, 1250 էն 625 Ն. Ք., Բաբելոնի փառքը մասամբ նսեմացած էր, բայց Քաղզէական կամ Բաբելական հին ազգը չէր կորուսած երբէք իր անկախութեան ոգին: Երբ Ասորեստան նուաճեցաւ Մարաց (Մեդացեց) ձեռք 625 Ն. Ք., Նաբոպոդասար որ օգնած էր Մարաց, իրեն բաժին ստացաւ Բաբելոնը:

Պատմութեան սեւոդոքիւնը. — Բաբելական այս վերջին թագաւորութիւնը տեսեց 87 տարի (625—538 Ն. Ք.), մինչեւ որ խոնարհեցաւ Պարսկաստանի աշխարհակալ նոր զօրութեան առջեւ:

Նաբուգոդոնոսոր. — Բաբելական նոր թագաւորութեան առաջին վեհապետ Նաբոպոդասարին յաջորդեց որդին Նաբուգոդոնոսոր, որոյ ներքեւ պետութիւնն իր փառաց զազաթնակէտը հասաւ: Իր յաղթական սուրն առաջին օրէն Եգիպտոսի վրայ փորձելով՝ Նաբուգոդոնոսոր քառասուն երեք տարի շարունակ պատերազմներ մղեց, յորս հաջակաւոր են Տիրոսի ու Երուսաղէմի պաշարումները: Իր յաղթութիւններէն զատ նշանաւոր է նաեւ Բաբելոն քաղաքը վերաշինելով: ⁽²⁵⁾

⁽²⁵⁾ Նոր տէրութիւնը հզօր եղաւ: Բաբելոնի իշխան Նաբոպոդասար, Նինուէի անկմամբ շատ զօրացաւ: Նաբուգոդոնոսոր (Ներսեքանէզար, կամ Նաբուքուդուսոր) հայրը չը մեռած արդէն կը պատերազմէր Եփրատի

Բաբելոն. — Բաբելոն քառակուսի քաղաք մ'էր, աւելուալն հինգ անգամ աւելի մեծ քան զՆինոսն:

տի քով, ի Քարքեմիշ (արդի Ճէրասպոլուս), ուր յաղթեց Նեքաւովին: 604ին յաջորդեց հօրը: Իր յաղթութեանց ատեն շատ Խորայեցիներ ալ գերի խրկած էր ի Բաբելոն, որոց մէջն էին Դանիէլ, Անանիա, Միսայէլ եւ Ազարիա որք Քաղզէական լեզու եւ գիտութիւն ուսան: Իր շինած 8 մեհեաններուն առաջինն էր Մարդուքինը (է Սակիլ) որուն համար Լիբանան լեռանց ամենամեծ մայրիները բերուեցան, եւ գերանները սակիով ու արծաթով պատուեցան: Բաբելոնի մօտ նշանաւոր սրբարաններն էին Գութհա, ուր շինեց Ներգալի մեհեանն, եւ Պորսիբրա, ուր կառոյց Նանս գիցուհայն 5 մեհեանները: Բեկի մեհեանն (է Ձիդա), որ Բաբելոնի Աշտարակ կոչուեցաւ, եօթը տասնհաւոր 25 մեդր բարձր դարաստանի մը վրայ կը բարձրանար: Բաբելոնի աւերակաց մէջ ցարդ կը գտնուին միլիոնաւոր աղիւսի կտորներ միեւնոյն արձանագրութեամբ: «Ես եմ՝ Նաբուգոդոնոսոր, արքայն Բաբելոնի, վերաշինողն է-Սակիլի, է-Ձիդայի, անդրանիկ որդին Նաբոպոդասարի»: Նաբուգոդոնոսոր վերանորոգեց նաեւ հին մեծ ջրանցքը, զոր իրմէ 1200 տարի առաջ Հաւմուրաբի թագաւորը բանալ տուած էր. անկէ զատ ուրիշ ջրանցքներ ալ բացաւ: Նաբուգոդոնոսոր Բաբելոնի շինութեանցը վրայ կը պարծէր ըսելով «Այս չէ՞ այն մեծ Բաբելոնը, զոր ես իմ զօրութեամբս, իմ մեծութեանս փառաց համար արքայական տուն շինեցի»: Նաբուգոդոնոսոր վեց ամսոյ շափ յիմարացաւ եւ վայրենի գաղանի պէս ազրեցաւ: Առողջանալէն վերջ՝ Խորայէի Աստուածը կը խոստովանէր այլ եւս: Տիրիոսի մօտ գտնուած արձանագրութեան մը մէջ կը կարդայու թէ «Նաբուգոդոնոսոր կրօնից համար նուէրներ չէր տար, Մարդուքի (Մերովքաքայ) ստաուճոյն պաշտօնը գաղթեցուց եւ արգիլեց զոհել ստաուճոյն»:

Եփրատ իր մէջէն կ'անցնէր անկիւնադժարար: Անոր պարիսպը, 338 ոտք բարձր և 85 ոտք թանձր, ամեն կողմ՝ աշտարակներ և արայրէ դռներ ունէր: Իսկ պալատներն ու սաւախ պարտէզները, — որոնք Նաբուգոդոնոսորի Մեգացի գշխոյն հաճոյացնելու համար շինուած ու լեռնային տեսարան ներկայացընող կարգ մը դարատափներ էին, — աշխարհիս հրաշալեաց կարգին մէջ են: (26)

Վեցիւն քաղաւորներ. — Նաբուգոդոնոսորի յաջորդեցին հեազհետէ չորս թագաւորներ, որոց վերջինն էր Նաբոնադիոս: Այս ինքնակալն իրեն դահակից ընտրած էր իր սրգին Բազտասարը, որուն անունը կը տեսնուի Ս. Գրոց մէջ՝ Բաբելոնի գրաւման աւթիւ:

Պարսկական յաղթութիւն. — Այս պահուս նոր զօրութիւն մ'երեւցաւ Զակրոս լերանց ետեւի կող-

(26) Նաբուգոդոնոսոր հրաշալի կերպով ծաղկեցուց Բաբելոնը, որ «Ասիոյ թագուհին եւ աշխարհի ամենէն մեծ քաղաքը» կը համարուէր: Մէկ ու կէս դար վերջն իսկ, յորում Հերոդոտոս ուղեւորած էր, այս քաղաքը «անըման եւ անբաղգատելի» էր: Մէջէ մէջ երկու պարիսպ ունէր, որոց արտաքինը՝ քառակուսի. 250 աշտարակ կար եւ 400 պղնձէ դռներ, եւ ամեն դռնէն մինչեւ դիմացի գուռն ուղիղ ճամբայ էր: Կախազանաւոր բարաստանը որ վրայէ վրայ կամարներէ վեր շինուած 5—400 ոտք բարձր հողակոյս մ'էր, մեքենաներով կ'ուղուէր Եփրատի ջրով: Նաբուգոդոնոսոր Մեգացի կին մ'ունէր որ չէր կրնար ընտելանալ Բազդէաստանի պէս լեռներէ եւ ծառերէ զուրկ գաշտային երկրի մը, թագաւորն անոր սիրոյն համար շինել սուած էր կախազանաւոր պարտէզը: Եփրատի երկու

մէն: Այս զօրութիւնն էր Պարսկական նորածին պետութեան յաղթական բանակը: Մեծին Կիւրոսի առաջնորդութեամբ, Պարսիկը որ գերակշիռ եղած էին Մարաց վրայ՝ Միջագետաց երկիրը հասնելով պաշարեցին Բաբելոնը և Եփրատայ հոսանքին խտտոր ընթացք մը տալով՝ քաղաքէն ներս մտան, 538 Ն. Ք.: Հերոդոտոս կը պատմէ թէ Բաբելոն գրաւուեցաւ «խրախճանութեանց պահուս», — ինչպէս որ կը կարգանք Ս. Գրոց մէջ ալ: Պալատան որմին վրայի երկիւղալի ձեռագիրն և մարգարէին ահաւոր ազդարարութիւնն այնքան խոր ազաւորուած են մեր յիշողութեանց վրայ, որ հարկ չկայ աստ կրկնելու:

Վեցիւն պատմութիւն. — Բաբելոնի անկմամբ, Միջագետական երեք թագաւորութեանց վերջինը կ'անհետանայ պատմութեան տեսարանէն: Զ. դարուն մէջ Պարսիկներէ նուաճեալ Ասորեստան և Բաբելոն, երկու դար վերջն ալ Աղեքսանդրի ընդարձակ պետութեան մասն եղան: Բաբելոն մայրաքաղաք եղաւ Աղեքսանդրի, որ մինչ կը պատրաստուէր վերահաստատակ զայն իր հին պերճութեամբ, մեռաւ վաղաժամ: Այնուհետէ խիստ արագ եղաւ Բաբելոնի կոր-

կողները քարայրներ եւ գետն իջնալու համար սանդղաւոր նրբանցքներ շինուած էին. եւ այնպիսի կամուրջ մը կար զոր գիշերները կրնային վերցնել՝ որպէս զի գոյութեան համար մէկ կողմէն միւսը չանցնին: Բնակարանները երկու երեք յարկ էին, փողոցները երկար եւ ուղիղ անկիւններով զիրար կարած, ու այսպէս՝ քաղաքը միաձեւ քառակուսիներու կը բաժնուէր: Պարտէզներն անհամար էին, եւ Բաբելոն ոչ թէ սոսկ քաղաք, այլ աշխարհ մ'էր:

ծանուցը, և այժմ աւերակոյտերու տարածութիւն մ'է այն, ուր գաղաններ և թռչուններ միայն կը բնակին:

Իմացական մշակութիւն. — Բարեւոյցիք՝ Քամեան ու Սեմական ցեղերու խառնուրդ մ'էին և իրենց մի քանի յատկութեամբ կը տարբերէին Ասորեստանցիներէն: Անոնց իմաստութիւնն ու գիտութիւնը հռչակուած է թէ հրեայ մասենագիրներէն և թէ յոյն պատմաբաններէն: Բարեւոյցիք աստղաբաշխական երեւութից ուշադիր զննողներ ըլլալով՝ չափագիտութեան մէջ շատ յառաջացած էին: Գիտութեանց մասին, Յոյնք իրենք զիրենք Բարեւոյցի ուսուցիչներու աշակերտ կը գաւանդէին:

Վանառականութիւն. — Բարեւոյցիք գերազանցապէս վաճառական ժողովուրդ մ'էին: Իրենց երկիրը «վաճառականութեան աշխարհ» մ'էր և քաղաքը՝ «քաղաք վաճառականաց»: Բարեւոյցի ոստայնանկութիւնը հռչակաւոր էր հիւսուած կերպաներու, մանաւանդ գորգերու և մարմաններու մասին: Ասանք կը փոխանակուէին Արաբիոյ խուռնկերով, Հնդկաստանի մարգարիաներով և գոհարներով, Փիւնիկէի անագով և հեռաւոր Արեւելից ազնիւ բրդովը, լազուարթովը, մետաքսովը, սակուլն ու փղսկրովը⁽²⁷⁾:

(27) Հայերը Բարեւոյցի հետ հետեւեալ կերպով վաճառականութիւն կ'ընէին: Ուռենիի ճիւղերէ վահանաձեւ կըր նաւեր կը շինէին եւ զայն մտրթով կը պատէին: Յա-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

	Ն. Բ.
Վաւերական առաջին թուականն Քաղղէական պատմութեան	2254
Նուաճումն Քաղղէաստանի եւ անկախութիւն Ասորեստանի	1230
Թագաւթրաղասար Ա. նոյ դարը	1150
Նարոնասարի դարը	747
Վերածնութիւն Ասորեստանի՝ Թագաւթրաղասար Բ. ի ատեն	745
Անկումն Ասորեստանի՝ Մարաց կիաքսար իշխանին ձեռք	625
Սկիզբն վերջին Բարեւոյցեան թագաւորութեան	625
Գահակալութիւն Նարուգողոնասորի	604
Բարեւոյցի ստումն ի կիւրոսէ	558

տակը յարգ կը լեցնէին եւ վրան ապրանքը կը բեռնէին: Չեռքերնին ձող առած երկու մարդիկ նաւը կը վարէին եւ առնուազն մէկ էջ կունենային: Այսպէս եփրատն եւ Տիգրիսէն կ'իջնէին Բարեւոյց, Հոն ապրանքը կը պարպէին, նաւը կ'աւրէին, կաղմածին փայտը կը ծախէին եւ արկերը իշուն բեռնելով ցամաքէն կը վերադառնային:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Երրայեցիք

Մքազան պատմութիւն. — Հրէից պատմութիւնը
 Ա. Գրոց հետ մասնաւոր վերաբերութիւն ունենալով՝
 յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ է: Ուստի
 հարկ չէ մանրամասնորէն խօսիլ ասա սոյն ժողովրդ-
 դին վրայ: Բաւական է միայն նշանակել այն մի քա-
 նի ընդհանուր կէտերը, որք կապակցեալ են աշխար-
 հի պատմութեան հետ:

Յեղը. — Երրայեցիք էին զուտ Սեմական ցեղ մը,
 հետեւաբար՝ ազգական Փիւնիկեցւոց, Արաբացւոց,
 և Ասորեստանցւոց: Ըստ Աստուածաշունչի, այս ազ-
 գին հայրն էր Աբրահամ, որ 20^{րդ} դարուն Ն. Ք.,
 Միջագետաց գաղտէն փոխադրուեցաւ ի Քանան,
 « յերկիրն Աւետեաց »:

Հրէից պատմութեան Երրայեցիք. — Աբրահամու
 և իր որդւոց ու թոռանց պատմութիւնը՝ պարզապէս
 վրանաբնակ ընտանիքի մը պատմութիւնն է, հետե-
 ւաբար, Հրէից ազգային պատմութիւնն այն ատեն
 կսկսի, երբ Իսրայէլի որդիք Եգիպտոսէ դուրս ե-
 րան: Այս իրողութեան թուական կ'ենթադրուի 1320
 Ն. Ք., յորմէ յետոյ մինչեւ Հրէաստանի անկումը՝ կը
 բաժնուի չորս շրջաններու:

Ա. — Հրէից ելքէն մինչեւ պետութեան հաս- տատումն ի ձեռն Սաւուղի	1520—1095
Բ. — Պետութեան հաստատուելէն մինչեւ բաժանումն երկու թագաւորութեանց	1095— 975
Գ. — Թագաւորութեանց բաժնուելէն մին- չեւ Բարեւրնի գերութիւնը	975— 586
Դ. — Բարեւրնի գերութենէն մինչեւ Հը- ուսիմ, ական փրկապետութիւնը	586— 63

Առաջին Երջան. — Առաջին շրջանի միջոցին Եր-
 րայական կառավարութիւնն Աստուածպետական էր,
 Աստուծոյ կամքը կը յայտնուէր քահանայապետին
 միջոցաւ: Գործերը վարելու համար իշխաններու և
 դատաւորներու յաջորդութիւն մը կար: Ասոնք երկ-
 նային յայտնութեամբ կը նշանակուէին պաշտօնի և
 ընդհանուր հաճութեամբ հնազանդութիւն կը վա-
 յելէին, սակայն արքայական պատիւ չէին պահան-
 ջեր: Իշխաններու այս դժին վերջինն էր Սամուէլ
 մարգարէն:

Երկրորդ Երջան. — Հրէից պատմութեան երկրորդ
 շրջանը կը բովանդակէ միացեալ պետութեան ժա-
 մանակը, յորում երեք թագաւորներ յաջորդեցին ի-
 րարու: Թագաւորաց առաջինն էր Սաւուղ, որ քա-
 ոսանամեայ փոթորկաց իշխանութենէ վերջ, յա-
 ջորդ թողուց իր փեսան Գալիթը: Հրէից վեհապետ-
 ներուն ամենամեծն էր Գալիթ, որ երուսաղէմը գը-
 րաւեց Յերոսոիտացիներէն և զայն կեղբոն ըրաւ թէ
 կառավարութեան և թէ կրօնին: Նոյնպէս ուրիշ պա-
 տերազմներ մղեց, պետութիւնն ընդարձակեց կար-

միր ծովէն մինչեւ Եփրատ և Նուաճեց Փղշտայններն ու Սուրիացի ուրիշ ազգերը: Իր որդին Սողոմոնն յաջորդեց 1015ին, Ն. Ք.:

Փագաւորութիւն Սողոմոնի. — Սողոմոնի ներքեւ (1015 — 975), Իորայեւացիք գերիշխան ազգն եղան ի Սուրիա և Հրէական աշխարհն իրօք կայսերական պետութիւն մ'եղաւ, որ այն պահուն յարաբերութիւններ մշակեց Եգիպտոսի ու Փիւնիկէի հետ: Սողոմոն Սուրիական վաճառականութեան շահուց ալ մասնակցեցաւ և Փարաւոնի մը աղջկան հետ ամուսնացաւ:

Անկման օրջանը. — Սողոմոնէն անմիջապէս վերջ Հրէական զօրութիւնն սկսաւ խոնարհիլ: Հպատակ ազգերն ապստամբեցան, Հրէից մէջ իսկ պառակտումներ ծագեցան և կայսերական պետութիւնը վերածուեցաւ երկու փոքրիկ թագաւորութեանց, — մին Իսրայէլի (մայրաքաղաք Սամարիա) որ տասը ցեղերէն կը բաղկանար, և միւսը՝ Յուդայի (մայրաքաղաք Երուսաղէմ) որ երկու ցեղերէն կը կազմուէր:

Իսրայէլ եւ Յուդա. — Իսրայէլի թագաւորութիւնը տեւեց, գրեթէ 250 տարի: Վերջ ի վերջոյ կործանեցաւ Ստրեատանի Սարգոն թագաւորին ձեռօք և տասը ցեղերը գերի տարուեցան, 721 Ն. Ք.: Յուդայի թագաւորութիւնն անկէ վերջ շարունակեց աւելի քան մէկ դար եւս, բայց երբ Երուսաղէմն ալ անուեցաւ Բաբելոնի թագաւոր Նաբուգոզոնոսորի ձեռօք (586 Ն. Ք.), Յուդայի ժողովուրդը վտարուեցաւ ի Բաբելոն և Հրէից պատմութիւնն ընդհատեցաւ եօթանասուն տարի: Բաբելոնի յաղթութե-

նէն յետոյ կիւրոս հրամանագիր մը հանեց, որով Հրեայք վերադարձան իրենց հայրենիքը (536 Ն. Ք.):

Չորրորդ օրջան. — Կերութենէ դարձէն սկսեալ մինչեւ Հռոմայեցոց յաղթութիւնը՝ Չորրորդ շրջանն է Հրէական պատմութեան: Այս միջոցիս, ազգը շատ տառապանք կրեց: Նախ Պարսկական սարսափալիւն մը, — նահանգ մը եղաւ, յետոյ 332ին (Ն. Ք.), Մեծին Աղեքսանդրի հպատակեցաւ և անոր մահուան վրայ՝ հարիւր տարի Եգիպտոսի Պտղոմեանց ձեռքը մնաց: Այս վերջին շրջանին մէջ յունարէնն ընդհանրացաւ ի Հրէաստան և Հնգամատենին Եօթանասնից թարգմանութիւնը կատարուեցաւ այդ լեզուով Պրտղոմէոս Փիլադելփոսի տնօրինութեամբ 166ին (Ն. Ք.): Հրեայք օտար լուծը թօթափեցին և անկախութիւն ստացան, բայց դար մը վերջ, Պոմպէոս զօրավարին ձեռօք Հրէաստան Սուրիոյ Հռոմէական նահանգին մասն եղաւ (63 Ն. Ք.): Հրեայք հլու հպատակ չէին մնար և յաճախ խիստ պատիժներ կը կրէին, վերջապէս 70 թուին Յես Քրիստոսի, երկարատեւ պաշարումով մը Երուսաղէմ՝ վերստին գրաւուեցաւ Տիտոսի ձեռօք, քաղաքը հիմնայատակ կործանեցաւ, և ազգը ցրուեցաւ աշխարհիս ամեն կողմը:

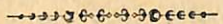
Բովանդակութիւն. — Եբրայական պատմութիւնն ամփոփելով համառօտիւ, կը տեսնենք, Ա. Թէ աշխարհագրական տարածութեամբ, Հրէաստան սահմանափակ երկիր մ'էր, — ամբողջը 150 մղոն երկայն և 50 մղոնի չափ լայն: Բ. Թէ Արեւելեան մեծ պետութեանց, Ստրեատանի, Բաբելաստանի, Եգիպտոսի և Պարսկաստանի հետ բաղդատելով իր քա-

ղաքական կարեւորութիւնը նուազ էր : Ի. Թէ
Հրէական ազգը, արուեստի, գիտութեան և աշխարհ-
հավարութեան տեսակէտով սակաւ ինչ նշանակեց
հին քաղաքակրթութեան :

Հրէից առաքելութիւնը .— Հրէական ցեղին նշա-
նակութիւնն ու պաշտօնը, գործունէութեան տար-
բեր եղանակ մ'ունեցաւ : Այս ժողովրդին արուած
էր ներգործել աշխարհիս վրայ՝ հողեկան ճշմարտու-
թիւններով և բարոյական գաղափարներով, որոնք վը-
սեմօրէն կը պատկերացնէին իրենց բանաստեղծներն
ու իմաստունները : Այս պատուական գործն , որք
կ'ամփոփուին Հին Կտակարանի գրականութեան մէջ,
կան ու կը մնան մշտնջենաւոր սեփականութեան հա-
մօրէն մարդկային ազգին :

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

	Ն. Բ.
Գաղթունն Արրահամու	(գրէի) 1920
Եւք Հրէից	1520
Հաստատունն միապետութեան, Սաւուղի ներք	1095
Գահակալութիւն Սողոմոնի	1015
Բաժանումն թագաւորութեան	975
Գերութիւն Իսրայելացւոց	724
Առումն Երուսաղէմի, Նաբուգոդոնոսորի ճեղք	586
Վերադարձ Հրէից	556
Նուաճումն Յուդայի՝ յԱղեքսանդրէ	552
Հռոմէական տիրապետութիւն	65

ԳԼՈՒԽ Ե.

Փիւնիկեցիք

Ասոնց պատմութեան շահեկանութիւնը .— Հին
աշխարհի ամենակարեւոր երկիրներէն էր Փիւնիկէ,
ուր կը ծաղկէր հին պատմութեան ամենէն ու-
շագրաւ ժողովրդոց մին : Այս ազգին կարեւորու-
թիւնը պէտք է ընծայել իր երկրին ընդարձակու-
թեան, — զի Բռն Փիւնիկէն՝ Լիբանան լեռան և Միջ-
երկրեայ ծովուն մէջ սեղմուած նեղ գաւառ մ'էր,
— այլ սա իրողութեան, թէ Փիւնիկեցիք բարձր
գիւրք մը գրաւած են նախնի քաղաքակրթութեան
պատմութեան մէջ⁽²⁸⁾ :

Վաճառական եւ գաղթարար .— Միջերկրակա-
նի եղերաց վրայ վաճառականութեամբ պարապող
և գաղթականութիւններ հաստատող առաջին ազգը

⁽²⁸⁾ Լիբանան լեռանց բարձրութիւնն է աւելի քան 2000
մեզր : Երբեմն նշանաւոր էին Լիբանանի մայրերը՝ վիթ-
խարի կոճղերովն ու թաւաստուեր պսակներովը, որոց զօ-
րաւոր բոյրը շատ հեռուն կ'զգացուէր : Զմեռնային
անձրեւներու ժամանակ այս լեռներէն անհեղատաւ հե-
ղեղներ կը խուժեն մինչեւ ծով :

Փիւնիկէի նշանաւոր քաղաքներն էին Արադ, Բիւբ-
լոս (Ճէպէլ), Բերբետոն (Պէյրութ), Սիդոն (Սայտա),
Տիւրոս (Սուր) եւ Ակրոն (Աքեա) :

Փիւնիկեցիք էին: Յոյնք ի վերջոյ սկսան և առեւտրական ու դաղթային ձեռնարկութեանց մէջ ասոնց մեծ մրցակիցներն եղան: Յոյնք հազիւ թէ 1000 թուականին (Ն. Ք.) սկսան դուրս գալ իրենց մայր երկրէն և գրաւել Եգեան կղզիներն ու՝ Փոքր Ասիոյ եզերքը, — և այն ատենէն տեսան որ Փիւնիկեցիք արդէն հաստատուած էին այն կողմերը:

Կարճեղուն. — Նախաձեռնարկ Փիւնիկեցիք, հաւանաբար թ. դարուն (Ն. Ք.) մէջն իսկ, Ափրիկէի հիւսիսային եղերաց վրայ հիմնարկած էին Կարթեգոնը, որ Փիւնիկեան դաղթականութեանց ամենանշանաւորն եղաւ, և հինգ վեց հարիւր տարի ետքն ալ Աննիբալի զինուորական հանձարին շնորհիւ, համարձակեցաւ ճակատիլ Հռոմի հանրապետութեան ահեղ զօրութեան դէմ⁽²⁹⁾:

(²⁹) Ի Կարթեգոն (այժմեան Թունուզ) Տիւրացիք շատ մը ծովեղերեայ քաղաքներ հիմնած էին, որոց գլխաւորն էր Ուտիկէ: Վերջը շինեցին ուրիշ մ'ալ Կարթագինէ (Նոր քաղաք) անուամբ, որուն հիմնարկութեան մասին հետեւեալ ատանդութիւնը կայ:

Տիւրոսի թագաւոր մը մեռնելով կը թողու աղջիկ մը, էլիսա, և փոքրիկ մանչ մը, Պիգմալիոն: Աղջիկն ամուսնացած էր Սիկարբալ քրմապետին հետ որ կ'իշխէր իրրեւ խնամակալ: Ժողովուրդն ապստամբեցաւ եւ փոքրիկն Պիգմալիոն մեծցած ըլլալով Սիկարբալը սպաննել տուաւ: Այրին էլիսա, եղբորմէն վրէժ լուծելու համար կազմած էր դաւադրութիւն մը, որ յերեւան ելաւ, ուստի իր համախոհներով՝ սպտորատտ նաւ մը գտաւ ու փախաւ: Էլիսա կոչուեցաւ նաեւ Դիդոն (փախտտականն): Ասոնք հաստատուեցան յԱփրիկէ, Լիբիոյ թագաւորէն գնուած հողի մը

Տարածութիւն գաղթային հաստատութեանց. — Փիւնիկեցիք աւելի հեռու գնացին: Ուղեւորեցան մինչեւ ձիպրալդարի նեղուցը, զոր Յոյնք կը կոչէին «Հերակլէսի կոթողներ», և անկէ անդին ալ նաւարկեցին Ատլանտեան Ովկիանոսի վրայ: Հոն հիմնարկեցին Գադէս (այժմ՝ Գատիլ) քաղաքը: Ատլանտեանի վրայ, անոնց վաճառականք հասան մինչեւ Բրիտանական կղզեաց հարաւակողմը, Գորնուալէն անագ* առնելու համար: Իսկ Արեւելքի մէջ, Արաբիոյ և Պարսից ծովերուն վրայ հաստատուած՝ տուրեւառունէին Հնդկաստանի, Սէյլանի և Ափրիկեան եղե-

վրայ: Կը պատմուի թէ, թագաւորը նախ կը մերժէ երկիր ծախել: Դիդոն կը խնդրէ եզան մը մորթին չափ հող միայն. սակարկութենէն վերջ մորթը կարտելով նուրբ ու երկար փոկերու կը վերածէ, այնպէս որ անոնք իրարու ծայրը կապուելով՝ միջնաբերդ մը կառուցանելու բաւական տարածութիւն կը չըջապատեն: Կարթագինէ հետզհետէ բարգաւաճելով՝ Սիդոնէն ու Տիւրոսէն աւելի հզօր եղաւ եւ մեծ վաճառականութիւն ունեցաւ Սպանիական ու Ափրիկեան եղերաց վրայ: Կարթեգոնացի վաճառականներն ալ նախանձատ էին եւ իրենց չահաստանները գաղտնի կը պահէին: Անգամ մը, ծովային ուղեգնացութեան պահուն օտար նաւ մը կը հետեւէր իրենց որպէս զի ասոնց երթալիք տեղը հասկնայ: Կարթեգոնացի նաւուղիքը զիտմամբ ծանծաղներու վրայ յառաջացաւ եւ իր նաւը հոն խրեց, որպէս զի օտարները խաբուին:

* [Դիտելի է որ հայերէն անագ բառը նոյն նշանակութիւնն ունէր նաեւ Փիւնիկեցոց լեզուին մէջ: Այս անագ բառին հետ կապակցութիւն ունի Անգլիա բառն ալ, որ առաջին անգամ անագով ձանչուեցաւ Փիւնիկեցոց:]

րաց հետ: Այսպէս ահա, Փիւնիկեցիք, նաւարկու, վաճառական և գաղթարար ժողովուրդ մ'էին այն պահուն իսկ, յորում Յոյներն ս' և է նշանակութիւն չէին ստացած աշխարհիս վրայ:

Ազդեցութիւն գաղթականութեանց. — Իբրեւ գաղթարար ազգ, Փիւնիկեցիք կարեւոր ազդեցութիւն մ'ունէին քաղաքակրթութեան և քաղաքական կենաց զարգացման վրայ: Գաղթականութիւնը կը հաստատուն վաճառական ազգաց ձեռօք՝ շահաւէտ տուրեւառի նպատակաւ: Մայր հայրենեաց արտագրութիւններուն համար նոր հրապարակ, և վաճառականներուն ու նաւարկուներուն համար ալ նոր գործ կը բացուի: Վաճառական ազգերու հիմնած գաղութները պէտք է որ ծաղկին, որպէս զի մայր հայրենիքը շահաւոր յարաբերութիւն մշակէ անոնց հետ: Մայր հայրենիքը զիտնալով զայս՝ գաղութներու կառավարութիւնը կը յանձնէ քաղաքական գիտութեանց քաջահմուտ այնպիսի անձերու որք զիտնան կեդրոնական կառավարութեան կարգու կանոնները համաձայնեցնել նոր գաղթականութեան գործոց հետ: Ասոր համար է որ քաղաքային կեանքն ընդհանրապէս աւելի արագ զարգացած է վաճառական գաղութներու մէջ, քան թէ նոյն իսկ մայր երկրին մէջ:

Այբուրէն. — Կատարեալ այբուրէնի առաջին հնարիչները հին Փիւնիկեցիք էին: Յոյժ նշանաւոր և շահագրգռական իրողութիւն մ'է այս, վասն զի այբուրէնական գրի արուեստը, մարդուս ձեռօք կատար-

ուած գիւտերուն մէջ ամենակարեւորն է դրեթէ: Տեսանք որ այբուրէնի սկզբունքը եգիպտացիք զարգացուցին, բայց եգիպտական գիրը մասամբ միայն ձայնակաւ էր: Մեհենական այբուրէնը, մի քանի հարիւ, նշանագրերէ բաղկացեալ ըլլալով իսկապէս դժուար էր և չկար ձայն մը, որ իրեն յատուկ հաստատա և անփոփոխ նշանագիր մ'ունենար: Բարեւալուց և Ասորեստանցոց կոնւանալ կոչուած սրածայր կամ բեւեռակերպ նշանագրերն ալ ճշդիւ ձայնական չէին, անոնք աւելի վանկեր կը ներկայացնէին, քան թէ ձայներ: Լեզուի սակաւաթիւ սկզբնական ձայներն որոշելու և իւրաքանչիւր ձայնը ներկայացնող մասնաւոր նշանագիրներ յատկացնելու գաղափարն, որ հանձարեղ և գեղեցիկ գիւտ մ'է, Փիւնիկեցոց վերապահուած էր: Այս գիւտին թուականը որոշապէս ծանօթ չէ:

Կադմուս. — Յոյնք, ուղղակի Փիւնիկեցոց կը պարտին իրենց այբուրէնը զոր ընդունեցին նաեւ Հռոմայեցիք մի քանի փոփոխութեամբ: Հռոմէական այբուրէնը, հիմն է արդի Եւրոպական և Ամերիկեան այբուրէններուն: Յոյնք, իրենք եւս որոշակի չգիտէին թէ այբուրէնն ինչպէս ստացան Փիւնիկեցիներէն: Այնպէս կ'աւանդեն որ «Կադմուս Փիւնիկէէն ի Յունաստան բերաւ տասնըվեց գիր, որոց վրայ, Տրովական պատերազմին ատեն, Պալամեդէս աւելցուց չորս գիր, և աւելի ետքը՝ Սիմոնիդէս ալ չորս գիր»: Արդի գիտնականք կ'ապացուցանեն թէ Կադմուս առասպելական անուն մ'է սոսկ և կը նշանակէ «Արեւելք»:

Այսու հանդերձ կատարելապէս յայտնի է որ Յոյնք իրենց այբուբէնը Փիւնիկեցիներէն առին: Գրերուն փիւնիկերէնէ ի յունարէն ձեւափոխումը որոշապէս կը տեսնուի բաղդատութեամբ:

Մագումն Փիւնիկեցոց. — Փիւնիկեան ազգին ծագումը կորսուած է հին պատմութեան խաւարին մէջ, բայց դիտենք որ Երբայեցոց պէս զուս Սեմական յեղէ էին: Պատճառներ կան կարծելու թէ ասոնք Քաղզէաստանէ գաղթած են և որովհետեւ ըստ Ս. Գրոց Աբրահամ Քաղզէացոց Ուր քաղաքէն ելաւ, կրնանք հետեւցնել թէ Հարաւային Միջագետքը՝ Սեմականաց բնագաւառն էր: Երբ Սեմականաց Փիւնիկեան ճիւղը հասաւ Միջերկրականի եզերքը, այսինքն իր նոր հայրենիքը՝ հոն գտաւ բընիկ ժողովուրդ մը, Քանանացիները, զորս նուաճեց, ինչպէս որ Հրեայք ալ ըրին ի Յուդայաստան: Յայտնի է այն բարեկամական յարաբերութիւնն ալ որ կար Փիւնիկեցի ու Հրեայ իշխանաց ու ժողովրդոց մէջ: Հիրամ (Քիրամ), Տիւրոսի թագաւորը, թէ Դաւթի և թէ Սողոմոնի բարեկամ էր:

Ազգային հանգամանք. — Փիւնիկէ կը բաղկանար այլ և այլ անկախ նահանգներէ, և ամեն քաղաք ուրոյն տէրութիւն մը կը կազմէր իրեն յատուկ թագաւորին ներքեւ: Ասոնք վտանգի պահուն եւեթ կը միանային՝ իրենց ամենէն զօրաւորն առաջնորդ ունենալով: Բուն Փիւնիկէի զլխաւոր քաղաքներն էին Տիւրոս և Սիդոն: Սիդոն հնագոյն էր և Տիւրոսի գերիշխանութեան օրերէն, այն է 1050 թուականէն

(ն. Ք.) աւելի առաջ, համայն Փիւնիկեցի հասարակութեանց ամենէն ծաղկեալն էր, 1050ի միջոցներն էր որ զօրութիւնը փոխանցեցաւ ի Տիւրոս: ⁽³⁰⁾

Վանառականութիւն Տիւրոսի. — Այն միջոցին Տիւրոս խիստ ընդարձակ վաճառականութիւն ունեցած է: Անոր նաւերը կ'երթային Իտարշիշ (Սպանիոյ հարաւակողմը) և Ռեիլի ոսկին կը փնտռէին Ափրիկէի արեւելեան եզերաց վրայ: Փիւնիկէ հետզհետէ

⁽³⁰⁾ Սիդոն (բառական իմաստով ձկնորսարան) հրուանդանի մը վրայ հաստատուած է: Իրեն կից ունէր ջրարբի եւ դալարուէտ ձոր մը, որուն համար քաղաքը կ'անուանէին «ծաղկաւէտն Սիդոն»: Սիդոնացիք թէեւ ինքնիշխան էին, բայց կը հպատակէին Փարաւոններուն եւ անոնցմէ թոյլտուութիւն ստացան առեւտրական մթերանոցներ հաստատելու յեգիպտոս: Մեմփիսի մէջ Փիւնիկեցոց թաղ մ'ալ կազմուեցաւ: 15րդ դարէն առաջ Սիդոնացի ծովագնացք կիպրոս կղզին մտան եւ հոն առատ սղնձահանք գտնելով քաղաքներ ալ շինեցին: Անկէ յառաջացան ի Հընուդոս, Եգեան կղզիները, Կրետէ եւ մինչեւ իսկ Սեւ ծովու եզերքէն ի Կովկաս: Սիդոնացիք գերեզվաճառութիւն ալ կ'ընէին եւ մանաւանդ դեռահաս մանչեր ու աղջիկներ կը փնտռէին: Բայց շատ անգամ փոխանակ գնելու՝ զանոնք կը դողնային ալ եւ այսպէս ծովահնութիւնը կը միացնէին վաճառականութեան: Հերոդոտոս կը պատմէ թէ, օր մը ասոնք նաւարկեցին յԱրգոս (որ Յունաստանի գլխաւոր քաղաքն էր յայնժամ) եւ իրենց տարանքները բացին ծովեզրին վրայ: Ասորանքը սպառելու մօտ էր եւ քանի մ'օր վերջ եկաւ թագաւորին աղջիկն իօ, հետն ունենալով խումբ մը կիներ: Մինչդեռ ասոնք սպորանք կը գնէին, Սիդոնացիք վրանին յարձակեցան եւ բռնելով իրենց նաւերը դրին ու երկրէն հեռացան:

հարստացաւ նաեւ իր արտածութիւններով, որոց գլխաւորներն էին՝ Սիդոնի ասեղնագործութիւններն ու ապակիները, եւ Տիւրոսի ծիրանի ներկը։ Այս ներկն որ խեցեմորթերու վրայ գանուեցաւ, խիստ յարգի ըրաւ Տիւրական կերպանները։ Փիւնիկեցիք ճարտար էին նաև մետաղագործութեան մէջ և իրենց պղնձեայ, արծաթեայ ու ոսկեայ անօթներն ու մետաղեայ բոլոր ուրիշ գործերը մեծ համբաւ ունէին ⁽³¹⁾ :

⁽³¹⁾ Տիւրոս հիմնուած էր ծովեզրէն մէկ քիլոմետր հեռու կղզեկի մը վրայ։ Ինչպէս Սիդոնացիք Միջերկրականի արեւելեան կողմերը յառաջացած էին, այնպէս ալ Տիւրացիք ուղղուեցան արեւմուտք, գտան Սիկիլիա, Մալդա, Սարաթենիա եւ Բալթարեան կղզիները եւ ձիպրոսլարէն անցնելով հասան երկիր մը, զոր անուանեցին Դարչիշ (որ Սպանիոյ Անտալուզիա գաւառն է)։ Այս երկրին առատութիւնը ապշեցուց զիրենք. գինիէն, իւղէն, ցորենէն, ընտիր ոչխարներէն զատ, արծաթի հարուստ հանքեր կային հոն. կը պատմուի որ այս արծաթի առատութենէն խենթեցած՝ կոտորեցին իրենց հողէ անօթները, նետեցին անագապղնձէ գէնքերը եւ նաւերուն կոշտ մետաղէ խարխիսները, եւ անոնց տեղ արծաթէ շինելով գէնքերը, ամանները եւ խարխիսները, այնպէս վերադարձան ՚ի Փիւնիկէ։ Նշանաւոր է Քիրամ, Տիւրոսի թագաւորն (Ժ. դար) որ Տաճարի շինութեան համար օգնեց Սողոմոնի։ Քիրամի թոռն սպաննուեցաւ եւ յեղափոխութիւնք սկսան. Աստարտէ զիցուհւոյն քուրմը եթորաաղ (Յեզաբելի հայրը) թագաւոր եղաւ։ Ասորեստանի թագաւորներ սկսան յարձակիլ հետզհետէ. Սենքերիմ միայն յաջողեցաւ Տիւրոսն առնելու (700)։ Մէկ դար յետոյ Նաբուգոդոնոսոր պաշարեց, քաղաքը 15 տարի գիմացաւ, եւ անձնա-

Յեղաւրդութիւն քաղաքականութեան. — Փիւնիկէ յաջորդաբար այլ և այլ աղբայ հպատակեցաւ։ Թ. դարուն՝ Ասորեստանի, Է. դարուն վերջերը Նաբուգոդոնոսորի օրով՝ Բաբելաստանի, Զ. դարու վերջերուն մօտ Կամբիւսի օրով՝ Պարսից, և Գ. դարուն մէջ Մեծին Աղեքսանդրի օրով՝ Յունաց։ Ամենէն ետքը ենթարկուեցաւ Հռոմի հզօր տիրապետութեան, 63 Ն. Ք. :

տուր չեղաւ. սակայն այս պաշարման վիճակին մէջ վաճառականութիւնը դադրեցաւ եւ Տիւրոս ինկաւ։

Փիւնիկեցիք արուեստից մէջ կը հետեւէին Եգիպտացւոց եւ Քաղցէացւոց։ Կը շինէին ամաններ, անօթներ, կանանց զարդեղէններ, ոսկեղէն ու գոհարեղէն նիւթեր, փորագրեալ զմուռներ եւն։ Կը նկարէին տունկ, ծաղիկ, փունջ, վարդապսակ, Եգիպտական։ Ասորական ու Փիւնիկեան աստուածներ, թռչուն, ձուկ, առիւծի կռիւ ցուլի կամ եղջերուի հետ, սփինքս, վիշապաուիւծ, կորճակաուիւծ եւն։ Տարազագործութիւնը, ներկարարութիւնը եւ խեցեշինութիւնը Եգիպտոսէն սովորեցան բայց կատարելագործեցին։ Եգիպտացիք անթափանց ապակի կը շինէին, Փիւնիկեցիք թափանցիկը շինել սովորեցան՝ դիպուածի մը շնորհիւ։ Կարմեղոս լերան ստորոտէն գէպ ՚ի ծով հոսող Բելոս գետակը՝ մաքուր ճերմակ աւազ կը բերէ։ Բորակի աղ բեռցած Փիւնիկեցի նաւ մը այս գետաբերնին մօտ ծովեզրը կը հանդիպի. ուղեւորք որ կերակուր եփելու համար ցամաք կ'ելլեն, իրենց կաթսան տեղաւորցնելու քար չգտնելով, անոր տեղ բորակի կտորներ գործածեցին եւ կրակը վառեցին։ Բորակ աղը հալեցաւ եւ կիսաթափանց թիթեղ մը ձեւացուց։ Բելոս գետակի աւազէն շինուած ապակին ամենէն յատակն եւ ընտիրն էր եւ երիտասարդուհի մը պատուասիրելու համար կ'ըսէին «Սիդոնի ապակին գոյնն ունի»։

Ընդհանուր տեսութիւն. — Փիւնիկեան պատմութեան ամենամեծ շրջանն էր ժԱ. դարէն մինչև 2. դար (Ն. Ք.) տեւող հինգ հարիւր տարուան միջոցը: Որչափ որ Յունաստան զօրացաւ, և Կարբեդոն կարեւորութիւն ստացաւ, Փիւնիկէի ծովային վաճառականութիւնն ալ այնչափ վնասուեցաւ⁽⁵²⁾: Այսուհանդերձ շարունակեց իր կարաւանային վաճառականութիւնն՝ Ասիոյ ներսերուն հետ, Բաբելոնի ճամբով: Աղեքսանդրիոյ հիմնարկութիւնն իբրև ծովային նաւահանգիստ՝ անշուշտ հարուած մ'եղաւ Փիւնիկէի վաճառականութեան, բայց և այնպէս, շատ վերջերը, Միջին դարուն էր որ բոլորովին նսեմացաւ եւ երկիրն «ուռկաններ չորցնելու տեղ» եղաւ:

Փիւնիկեցոց դերը. — Փիւնիկեցիք արժանաւոր են յիշուելու Յոյն և Լատին ազգաց հետ՝ իբրև միակ Ասիացի ժողովուրդ որ քաղաքակրթութեան ծաւալիչ եղաւ: Սակայն, պէտք չէ մոռնալ որ անոնց զարգացումը խիստ միակողմանի էր: Զոր օրինակ, իրենց կրօնական գաղափարները կոշտ և այլանդակ էին, և այս բանը զարմանալի իրողութիւն մ'է՝ երբ նկատենք ասոնց ազգականութիւնը Երբայեցոց հետ: Գիտութեան և արուեստի մէջ կարի յետադէմ էին Բաբելոնացիներէն և կրնայ ըսուիլ որ մտաւորա-

⁽⁵²⁾ Փիւնիկեցիք երբէք մրցակից չէին ուզեր ու երկարատեն գաղտնի պահեցին իրենց առեւտրական երկիրները: Դարերէ ի վեր կը գործէին Սպանիոյ հետ եւ Յոյնք լուր չունէին:

կան ինդրոց մասին աւելի հետեւող էին քան թէ ստեղծող: Նոյնպէս, քաղաքական ճշմարիտ բնագոյէ զուրկ՝ տիրապետութեան ցանկութիւն ալ չունէին⁽⁵³⁾:

Ասոնց քաղաքակրթութիւնը. — Փիւնիկեցիք էպպէս արժաթամուլ ցեղ մ'ըլլալով՝ ամենահին վաճառականները, փոխադրիչները և գաղթարարները իրենք էին: Ճշմարիտ է որ դիպլոմատներ, իրենք միջնորդ եղան տարածելու այն մտաւորական վաճառքներն ալ, որք Միդոնական շուկաներու արտադրութիւններէն և Տիւրական տաստիահաներու կերպասներէն աւելի թանգ էին: Անոնք ընդհանրացուցին այբուբէնը, և Միջերկրականի եղերարնակ Արիակա-նաց հաղորդեցին ուսմանց, գիտութեանց և արուեստից գաղափարներ, զորս իրենք ալ Արեւելքէն ստացած էին: Բայց այս գաղափարները սփռեցին Փիւնիկեցիք՝ «աւելի թուշոյ մը պէս որ հատիկներ կը թափթփէ, քան թէ երկրագործին պէս՝ որ ունդը կը սերմանէ»:

⁽⁵³⁾ Փիւնիկեցիք նախ պաշտեցին քարեր եւ ծառեր: Բարձր տեղուանք սեղաններ ալ կը շինէին: Նոյնպէս կը պաշտէին Բահալ (տէր) աստուածը՝ եւ Բահալիա կամ Աստարովթ (տիկին) դիցուհին: Ասոնց կը մատուցանէին զոհեր, մինչեւ իսկ իրենց զուակները: Ստորերկրեայ քարայրներու մէջ էին Փիւնիկեցոց գերեզմաններն ուր կը գտնուին հիմա ճրագներ, գոհարեղէններ, կղարթներ, կըրտ-

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

Պարսկական Պետութիւն

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

Ասիացի արիականները . — Այն արեւելեան ազգերն, որոց վրայ խօսուեցաւ ցարդ, կամ Սեմական էին, և կամ Քամեան: Հիմա պիտի քննենք Արիական մեծ ցեղին երկու Ասիացի ներկայացուցիչներուն — Պարսից և Հնդկաց — պատմութիւնները:

Արիականաց առաջին բնակավայրը . — Տեսանք արդէն որ եւրոպական բոլոր մեծ ազգաց նախահարք առաջին անգամ եկան Արեւմտեան Ասիայէն, ուր կը բնակէին Պարսից և Հնդկաց նախահարքերուն հետ՝ քովէ քով: Բայց ՚ի սկզբան, դեռ չը բաժնուած, Արիական ընտանիքը չէր բնակէր ՚ի Պարսկաստան կամ ՚ի Հնդկաստան: Պարսիկք գաղթական էին ՚ի Պարսկաստան և Հնդիկք ՚ի Հնդկաստան, ճիշդ ինչպէս որ Յոյնք, Լատինք, Տեւտոնք, Կելտք և Սլաւոնեանք գաղթականներ էին յեւրոպա:

նիտէ կամ բրտէ ամաններ, երկու խոյի մէջ նստած Բահաղի կուռքեր, ձեռքն աղաւնի բռնած Աստարովթի կուռքեր եւն: Կիներու հետ թաղուած են մանեակներ, մատնիներ, ապարանջաններ, մետաղէ հայելիներ եւ անուշահոտութեանց տուփեր:

Արիական արմատին (դեռ չը բաժնուած) սկզբնական բնակավայրն էր ըստ դիտնականաց՝ Պարսկաստանի արեւելահիւսիսային կողմը, Ոքսոս և Յարսարտէս գետերուն բոլորախոր:

Պարսից եւ Մարաց ծագումը . — Զակրոսի լեռնաշղթային արեւելեան կողմը, հին Իրանի բարձրաւանդակին վրայ կը բնակէին Մարք կամ Մեդացիք և իրենց տոհմակից Պարսք: Ասոնց երկուքն ալ զուտ Արիական էին և գաղթած էին հիւսիսային արեւելքէն, Արիական բունին ծննդավայրէն: Հետզհետէ յառաջ խաղալով մինչև Ը. դար (Ն Ք.), վերջ ի վերջոյ հաստատուեցան Մարաստանի և Պարսկաստանի լեռնագաւառաց մէջ⁽³⁴⁾:

Կապակցութիւն Մարաց եւ Պարսից . — Մարաց պատմութիւնը Պարսկականին հետ կցել՝ պատշաճ է

⁽³⁴⁾ Ասորեստանի, Կասպից ծովու եւ Հնդկական լեռանց ու ովկիանոսին մէջտեղ տարածուած, ընդարձակ լեռնադաշտ մ'է Իրան, որ մեծ մասամբ, Սահարայի չափ տաք ամառ եւ Սիպերիոյ չափ ցուրտ ձմեռ ունի: Իրանի հիւսիսային արեւմտեան մասն է Մեդիա կամ Մարասան, բարձր լեռներով չըջապատուած, ձմեռը խիստ, բայց գարունը զուարճալի, ուր լեռներուն վրայ մեծ անտառներ կային եւ ձորերուն մէջ մարգեր ու մրգաստաններ: Պարսկաստան Իրանի հարաւային արեւմտեան կողմն է եւ ընդհանրապէս կը նմանի Մարաստանի: Իսկ Պարսկաստանի արեւմտեան կողմը կիցնայ Շոշասան կամ Եղաւ, ջերմ եւ բարեբեր գաւառ մը:

Իրանի մէջ ի հնուց կը բնակէին հեծեալ թափառաչըլիկ ցեղեր, որք խաչարուծութեամբ կ'ապրէին եւ հետզհետէ գիւղեր շինելու սկսան:

երկու պատճառներով: 1. Երկու աշխարհաց ժողովուրդներն ալ միենոյն ցեղի կը վերաբերէին: 2. Թէև պահ մը Մարաստան և Պարսկաստան զատ տէրութիւններ էին, բայց և այնպէս, Մարաստան քիչ վերջ ձուլուեցաւ Պարսկաստանի հետ:

Նախնի Մեդացիք (Մարք). — Մարք առաջին անգամ կը ճանչցուին՝ Ասորեստանցւոց հետ իրենց յարաբերութեամբ: Գրեթէ 710 թուին (Ն. Ք.), Մարգոն Ասորեստանի վեհապետը, Մարաց երկրէն մաս մը նուաճեց և անդ հաստատեց գաղթականներ, որոց մէջ էին նաև Ասորեստանցւոց ձեռօք Սամարիոյ քաղաքներէն գերեալ Իսրայելացիք ⁽³⁵⁾:

⁽³⁵⁾ Մարք կամ Մեդացիք նախ կը կազմուէին անջատ ցեղերէ որոց իւրաքանչիւրն իր պետը ունէր: Ասորեստանցիք երբեմն ասոնց դէմ պատերազմելով յաջողած էին մտասմը ալ նուաճել: Այս ցեղերու միոյն պետը Դէովլի, համայն Մարաց թագաւոր կ'ըլլայ 700 թուին Ն. Ք.: Կը պատմուի թէ Մարաց ուրիշ թագաւոր մը, Փրաւորդ, ամբողջ Իրանը նուաճելէ յետոյ կ'արշաւէ յԱսորեստան, ուր կ'սպաննուի (625), յաջորդ թողով իր որդին Կիաքսարը: Սկիւթացիք որք պատերազմիկ եւ թափառական հեծեալներ էին, տարիներէ 'ի վեր չարուհակ կարչաւէին ամեն կողմ, մինչեւ Փոքր Ասիա: Նոյն ցեղէ ուրիշ ազգ մը, Սագէացիք (Sace) ալ յարձակեցան Մարաց վրայ: Վերջապէս այս վայրագ հրոսակները արչաւեցին ամեն կողմ եւ աւրըշակեցին Ասորեստանէն մինչեւ Սիւլֆշի պարանոցը: Եգիպտոսի թագաւոր Բամմետիքոս ծանրագին ընծայներով միայն ետ դարձուց զանոնք: Ասիոյ մէջ Սկիւթացւոց տիրապետութիւնն երկար չը տեսց սակայն, կըսեն թէ Կիաքսար ասոնց պետերը խնջայքի հրաւիրեց եւ

Կանգնում եւ անկում. — Բայց Ասորեստանցիք չը կըցան միշտ ընկճել Մարաց ազգը, որոնք հետըհետէ զօրացան և հաստատեցին հզօր պետութիւն մը՝ Կիաքսարի ներքև (633 Ն. Ք.): Կիաքսար աշխարհակալ մ'եղաւ, նուաճեց Ասորեստանը, կործանեց Նինուէ քաղաքը (625 Ն. Ք.) և իր բանակով

երբ գինովցան ամենն ալ ջարդեց: Մարք հետզհետէ զօրացան, մանաւանդ ո՞ր Սկիւթացիք տկարացուցած էին Ասորեստանի պետութիւնը: Կիաքսար Բարեւրնի թագաւորին հետ դաշնակցելով ըստրովին կործանեց ու աւրեց Ասորեստանը: Անկէ յառաջացաւ 'ի Փոքր Ասիա եւ հոն տարիներով ճակատեցաւ Լիւդիոյ կրեոս թագաւորին դէմ: Ճակատամարտի մը պահուն բանակները յանկարծ խաւարի մէջ մնացին. Արեգակնային խաւարում մ'էր այս (585): Թշնամութիւնք դադարեցան եւ երկու կողմն ալ զարհուրած՝ հաշտուեցան: Լիւդիոյ թագաւորն իր ազնիկը տուաւ Կիաքսարին եւ երկու թագաւորք իրենց թեւերը թեթեւապէս վիրաւորելով իրարու արիւնը լզեցին 'ի նշան տեսական բարեկամութեան: Ալլիւս գետը սահման եղաւ երկու պետութեանց:

Կիաքսարի աշխարհակալութեան ենթարկուեցաւ Մարական պետութիւնն ալ որոյ կեդրոնն էր Եկրատան: Պարսից իշխանները կը նստէին ի Բասարկատա, յետոյ դրաւեցին նաև Շօշ քաղաքը, ուր թագաւոր տիրապետն առին: Պարսիկը տակաւին առջի լեռնցիներն էին պարզակենցաղ եւ արի: Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ, Պարսիկը իրենց տղոց կը սովորեցնէին, մինչեւ անոնց 20 տարեկան հասակը, երեք բան, — ձի հեծնել, աղեղ քաշել եւ ճամարիտը խօսիլ: Կամբիւսի որդին Կիւրոս Մարաց Աթգահակ թագաւորէն սպտտամբեցաւ, զայն բռնեց, ինքը Եկրատան մտաւ եւ համայն պետութեան արքայ հրատարակուեցաւ:

յառաջացաւ դէպ ՚ի Փոքր Ասիա: Մարական պետութեան հիմնադիր այս վեհապետին յաջորդեց իր որդին Աժդահակ, որուն ժամանակ, Մարական կարճատեւ պետութիւնն ինկաւ Պարսից ինքնակալ Կիրոսի առջև:

Նախնի Պարսք. — Մարական պետութեան այն առաջին միջոցին, Պարսիկներն ալ հաստատած էին թագաւորութիւն մը (՚ի Պերսիա, կամ բուն Հին Պարսկաստան), որ գրեթէ կը հզատակէր Մարաստանի: Մինչ Մարաց թագաւորն էր Աժդահակ, Պարսից վրայ ալ կ'իշխէր Կամբիւս, որ իբրև գերիշխան վեհապետ կը ճանչնար զԱժդահակ և հարկ կը վճարէր անոր: Մարաց թագաւոր Աժդահակի դուստրը Պարսից իշխան Կամբիւսի հետ ամուսնացած և Կիրոս անուն զաւակ մ'ունեցած էր: Այս աղան, իր հաւուն, Աժդահակայ արքունեաց մէջ գրեթէ իբր պատանդ կը մնար՝ և չէր կրնար անկէ բացակայիլ առանց թոյլատուութեան:

Առասպելական պատմութիւն Կիրոսի նկատմամբ. — Թէ Հերոդոտոս և թէ Քսենոփոն (*) վիպական հերոսի մ'աստիճանը կը բարձրացնեն զԿիրոս: Ահաւասիկ իր մանկութեան վրայ ընդհանրացած աւանդութիւնը: Աժդահակ երազի մէջ տեսած ըլլալով թէ իր գասեր որդին պիտի նուաճէ

(*) Քսենոփոն, յոյն պատմաբան, ծնեալ 444 թուականին Ն. Ք., աշակերտ եւ բարեկամ Սոկրատոսայ: Գրած է Կիրոսի վրայ գիրք մը, (Cyropoedia, Դաստիարակութիւն Կիրոսի): Աւելի քաղաքական վէպ մ'է այս՝ քան թէ վաւերական պատմութիւն:

զհամայն Ասիա, պալատականներէն Հարբակոս (Արբակ) անունով մէկուն կը յանձնարարէ փոքրիկ Կիրոսը սպաննել: Հարբակոս տղան կուտայ հովիւի մը, որպէս զի ընենտուն վրայ ի կորուստ մասնէ զայն: Բայց հովիւը, այս մանուկ իշխանն իր նոր մեռած տղեկին տեղ պահելու խորհուրդը կը յղանայ: Կիրոս մեծնալով իր խաղակից ընկերներուն վրայ իշխանաբար կը խրոխտայ յաճախ: Օր մ'ալ աղնուականի մը որդին ծեծ կուտէ Կիրոսէն և թագաւորին կը բողբէ: Այն ատեն է որ կը ճանչցուի արքայազն մանուկը: Աժդահակ, թէև առ երեսս կ'ուրախանայ, բայց վրէժ կը լուծէ Հարբակոսէն: Անոր զաւակը եփել կուտայ և միտէն ուտելու համար հօրը կը հրամցնէ: Կիրոս իր հօշը կը խրկուի, իսկ Հարբակոս վրէժխնդրութեան կը պատրաստուի, և երբ պատեհ ժամը կը հասնի՝ գաղտնապէս կը հրաւիրէ զԿիրոս: Սա կը յարձակի ՚ի Մարաստան, սիրով կ'ընդունուի դասալիք զօրախմբերէն և կը տապալէ Մարական դահը, 558 Ն. Ք.: Չենք փորձեր քննել թէ որչափ ճշմարիտ են այս զրոյցները, բայց յայտնի իրողութիւն մ'է որ Կիրոսի ներքեւ Պարսիկները գերակշիռ գիրք մ'ունէին:

Կիրոսի յաղթութիւնները. — Կիրոս թագաւորելով 558 ին Ն. Ք., նախ և առաջ նուաճեց Մարական հին պետութեան հիւսիսային և արեւմտեան բոլոր նահանգները: Ամենէն ահարկու թշնամին էր Լիւդիոյ թագաւորը Կրեսոս, որուն հանդիպեցաւ արեւմտեան սահմանին վրայ: Կրեսոս յարձակող գիրք

առնելով, իր բանակը դուրս հանեց մայրաքաղաք Սարգիկէէն և անցաւ Ալիւս գետէն, որ Պարսկական ու Լիւզիական պետութեանց սահմանն էր: Անորոշ կռիւ մը տեղի ունեցաւ նախ, Սինորի մօտ: Բայց Կիւրոս հալածեց զԿրեսոս, յաղթեց, Սարգիկէն գրաւեց և այսպէս Պարսիկ տիրապետութեան ենթարկեց Ալիւս գետին արեւմտեան մասերն ալ (554 Ն. Ք.): * Գորք Ասիոյ ծովեզերաց և կղզեաց յոյն զաղութներն ալ նուաճելէ յետոյ, Կիւրոս դարձաւ գէպ ի հեռաւոր Արեւելք, և 553 — 540 (Ն. Ք.) թուականաց միջոցին արշաւեց այն երկիրներն, որք կը տարածուէին Պարսկաստանի և Ինդոս գետի մէջտեղ — ՚ի Պարթեւաստան, Բակարիանա, Սոգդիանա ևն. —: Իսկ Բարեղական հզօր պետութիւնը քակտելու մեծագոյն փառքն ամենէն վերջը վայելեց՝ Բարեղան քաղաքը գրաւելով 538 ին: (36)

(*) Այս է Կրեսոսի անկման թուականն ըստ Բովինսընի, այլք 546 ին կը նշանակեն զայն:

(36) Կրեսոս պատերազմի ելքին նկատմամբ հարցուցած էր Դելֆիոսի պատգամին, որ պատասխանած էր թէ «Կրեսոս Պարսից հետ պատերազմելով մեծ պետութիւն մը պիտի կործանէ»: Կրեսոս դարձեալ հարցուց թէ իր պետութիւնը երկար պիտի տեւէ՞. — պատասխանեցին թէ «Երբ ջորի մը թագաւոր ըլլայ Մարաց, ո՞վ թոյլ Լիւզիացիդ, փախիր Հերմոս գետին եզերքը եւ մի փորձեր դիմադրելը: Կրեսոս այս խօսքերէն նարատուոր եզրակացութիւն հանեց իր աչրութեան համար: Առանց սպասելու իր դաշնակիցներուն որք պիտի հասնէին ընդդէմ Կիւրոսի, առաջին անգամ ինք յարձակեցաւ Պարսից բանակին վրայ. ճակատամարտն անորոշ մնաց: Պարսիկներն անշարժ կեցան.

Իր պետութեան ծաւալը. — Քսան և ինը տարուան դործունէութեան միջոցին, Կիւրոս, Պարսկական պետութիւնը տարածեց Ինդոս գետէն մինչեւ Հելլէսպոնտէս և Յաքսարտէս գետէն մինչեւ Սուրիական ծովեզերքը: Իր յաջորդներուն չը թողուց ուրիշ բան, բայց եթէ ամբողջացնել և ամրապնդել իր սկսած դործը, վասն զի միայն իր ջանքով Պարսկաստան մեծ ինքնակալութիւն մ'եղած էր:

Կրեսոս կարծելով թէ մտահաս ձմրան պատճառաւ անոնք ետ պիտի քաշուին՝ վերադարձաւ: Կիւրոս անցաւ Ալիւսը եւ մտաւ ՚ի Լիւզիա: Կրեսոս նորէն զէմը ելաւ եւ իր ձիաւորաց կանոնաւոր բանակով երկիւղ պատճառեց Պարսից: Կիւրոս խորամանկ միջոց մը գտաւ. իր բեռնարարձ ուղտերուն վրայ զօրք հեծցուց եւ յառաջապահ գծին վրայ արձակեց: Լիւզացուց ձիերը երրէք ուղտ տեսած չէին եւ իրաջելով ետ դարձան: Կրեսոս փախաւ եւ ապաստանեցաւ Սարգիկէի միջնաբերդը, որ անառիկ կը կարծուէր: Պարսիկը ներս մտնելու հնարք կը փնտռէին: Բերդին ամենէն ուղղաբերձ ժայռերուն կողմը, որ անմատչելի էր, պահակ չէր դրուած: Օր մը այն կողմէն Լիւզիացի մը կանցնէր, որուն սաղաւարտը գլխին ինկաւ մինչեւ լեռան ստորտարմարդը սեպ ժայռին վրայէն անմիջապէս իջաւ եւ զայն ձեռքն առած մագլցելով նորէն վեր ելաւ: Պարսիկ զինուոր մը, Հիւրոկադէս, որ տեսած էր այս Լիւզացուցն էջն ու ելքը՝ հետեւեալ օրը խուճի մ'ընկերներով փորձեց միւսնոյն կողմէն բերդը մտնել. յաջողեցաւ. միջնաբերդն ալ յանկարծ առնուեցաւ: Կրեսոս թագաւորը բռնուեցաւ եւ երկու անգամ մահէ ազատեցաւ հետեւեալ պարագայից մէջ: Կրեսոս զաւակ մ'ունէր որ համր էր: Զայն բուժելու ամեն ջանք անօգուտ եղած էր: Սարգիկէի զբաւման օրը, Պարսիկ զինուոր մը մեռցնելու վրայ

Նկարագիր Կիրոսի . — Պարսիկ վեհապետաց ամբողջ շարքին մէջ ամենամեծն էր Կիրոսս եւ իր բարեմասնութիւններովն՝ ամենէն աւելի արժանաւորը : Մեծ աշխարհակալ մ'էր նա բայց ոչ երբէք անգութ իշխան . իբրեւ զինուորական՝ օժտուած էր

էր զԿրեսոսս՝ առանց զայն ճանչնալու : Մտնուկ իշխանազունն այնքան սաստկոյոյզ ճիգ մ'ըրաւ խօսելու՝ որ լեզուն բացուեցաւ եւ գոչեց . « Կրեսոսն է զօրական , մի սպաններ զԿրեսոսս » : Կրեսոսս ասոր վրայ մահէ ազատ մնաց եւ տարուեցաւ թագաւորին , որ նմանապէս դատաւարացեալ զայն՝ ողջ ողջ այրելու : Խարոյկին վրայ երբ Կրեսոսս տեսաւ բոցերը , աղաղակեց « Սողոն , Սողոն , Սողոն » : Կիրոսս զարմացած՝ հարցուց այս բառերուն իմաստը : Կրեսոսս պատմեց թէ , այն օրն ուր իւր ամբաւ գանձերը ցոյց տալով ինքզինքն աշխարհիս երջանկագոյն անձը կը համարէր՝ Սողոն անուն իմաստունն ըսած էր , թէ կարելի չէ գիտնալ մարդու մը երջանիկ լինելն՝ անոր մահէն առաջ :

Այս խօսքերուն վրայ մտածեց Կիրոսս , Կրեսոսի կեանքը շնորհեց ու անոր բարեկամ եղաւ :

Կերեւի թէ Կրեսոսս սխալ մեկնած էր Դելֆիսի պատգամին պատասխանը : Որովհետեւ պետութիւնն որ պիտի կործանուէր՝ Լիւգականն էր : Նոյնպէս յիշատակուած ջուրին Կիրոսը կ'ակնարկէր , քանի որ անոր հօրը ցեղը՝ մօրը ցեղէն խոնարհագոյն էր :

Լիւգիոյ նուաճումէն վերջն էր որ Կիրոսս արշաւեց 'ի Բաբելոն , բռնեց թագաւորը (Նաբոնիդաս) եւ համայն Քաղզէական պետութեան վեհապետ եղաւ : Բնիկներուն հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ , անոնց կրօնքն ու օրէնքը յարգեց , գերեալ ազգերը , ինչպէս եւ Հրեայներն իրենց հայրենիքը վերադարձուց :

չքնաղ ձիրքերով , եւ իբրեւ մարդ՝ պատուական նկարագրով ⁽³⁷⁾ :

Կամբիւս . — Կիրոսի յաջորդեց իւր որդին Կամբիւս : Կիրոսս , մի քանի նահանգաց իշխանութիւնը յանձնած էր արդէն՝ Շմերդ անուն ուրիշ մէկ որդւոյն , որուն զէմ Կամբիւս գրգռուած էր նախանձով : Ուստի իր թագաւորութեան առաջին գործն եղաւ գաղանապէս սպաննել տալ զՇմերդ : Կամբիւսի իշխանութեան գլխաւոր զէպքն էր նուաճել զԵգիպ-

⁽³⁷⁾ Կիրոսս մեռաւ արշաւանքի մը մէջ , զոր կը մղէր Արալոյ լճին արեւելեան կողմը , թախաբիկ ժողովրդոց զէմ (529) : Կաւանդուի որ Կիրոսս 'ի կնութիւն կ'ուզէր զՏոմուրիս , Կասպից ծովեզերեաց դաշտաց ժողովուրդներէն Մասագետներու (Մագգթաց) թագուհին . սա մերժեց եւ Կիրոսս պատերազմի սկսաւ : Օր մը Մագգութք կը յարձակին Պարսից բանակատեղը եւ հոն առատ ուտեստ եւ գինի գտնելով կ'արբենան ու կը ննջեն : Պարսիկները կը հասնին եւ զանոնք կը կալանաւորեն : Ասոնց մէջն էր նաեւ Տոմուրիսի որդին , զոր մայրը 'ի զուր խնդրեց : Երբտասարդն սթափելով եւ ինքզինքը կապուած գտնելով , չհանդուրժեց գերութեան եւ ինքնասպան եղաւ : Այն ատեն Տոմուրիս յուսահատած՝ յարձակեցաւ Պարսից վրայ : Կռիւր կատաղի եղաւ , Կիրոսս սպաննուեցաւ եւ բանակը ցրուեցաւ : Թագուհին գտնել տուաւ Կիրոսի գիակը , գլուխը կտրեց եւ զայն ընկղմեց մարդկային արեամբ լի ամանի մը մէջ , ըսելով « Բանի որ ծարաւի ես , կչտացիր » :

Կիրոսս թաղուեցաւ 'ի Բասարկատա , իր պալատին պարտէզը ժողբիկ դամբարանի մը մէջ : Սիւն մը գտնուած է , որուն վրայ քառաթեւ անձ մը կը պատկերանայ , գլխուն վրայ Եգիպտոսի թագաւորաց նշանակով եւ այս արձանագրութեամբ , « Ես եմ արքայն Կիրոս Ա. քեմենեան » :

տոս (Յ25 ին Ն. Բ.) ուր անշափ անառակութիւն և անգթութիւն գործեց: Բռնի թոյն խմցուց Եգիպտոսի թագաւորին ու ժողովրդին զգացումները վիրաւորեց՝ սուրբ համարուած հըրթ մը դաշունահարելով: Կամբիւս նոյնպէս նետահաշ սպաննեց պալատականի մը որդին, որուն հօրմէն լսած էր հասարակաց մեղադրանքն՝ իր չափազանց արբեցութեան դէմ: ⁽⁵⁸⁾

(58) Կամբիւս՝ խենթ, քմահաճ, կամակոր, գինեմու եւ արիւնարբու մէկն եղաւ, ո՛չ միայն եղբայրն սպաննել տուաւ այլ եւ քոյրն ու շատ մը աւագանի: Օր մը տասներկու անգամ Պարսիկներ կը թաղէր ողջ ողջ, կրեստս (Լիւդիոյ գերեալ թագաւորը) որ իր արքունեաց մէջ կ'ապրէր, գիտողութիւն ընել ուզեց. Կամբիւս նեա մը ուղղեց անոր դէմ, բայց նեաը վրիպեցաւ. այն ատեն հրամայեց որ սպաննեն զայն: Ծառայները գիտնալով իրենց տիրոջ այլանդակ բնաւորութիւնը՝ ողջ պահեցին զկրեստս, եւ երբ Կամբիւսի բարկութիւնն անցաւ ու զըզջաց, յայտնեցին թէ կրեստս ողջ է. Կամբիւս ուրախացաւ, բայց ծառայները սպաննել տուաւ իրրեւ անհնազանդ:

Կամբիւս՝ Փիւնիկեցի նաւավարներու օգնութեամբ արշաւեց յԵգիպտոս, որ Պարսիկներէն անկախ կը մնար: Եգիպտոսի Ամասիս թագաւորին ծառայութեան մէջ գտնուող Փանէս անուն սպայն ալ Կամբիւսին օգնեց եւ Պարսիկներուն առաջնորդեց Սուրիոյէն անապատի ճամբով յԵգիպտոս անցնելու: Պերսոսիոնի մտ երկու բանակները ճակատեցան: Եգիպտական բանակին մէջ Փանէս մատնիչին գաւակները մորթեցին եւ անոնց արիւնը ջրով ու գինիով խառնած՝ խմեցին: Երկար ու արիւնահեղ կռիւէ յետոյ Եգիպտացիք փոխուստ առին: Այն օրուան սպանեալք աւագին վրայ մնացին անթաղ: Հերոդոտոս որ հոն այցելեց

Յեղափոխութիւն. — Կամբիւսի բացակայութեան պահուն յեղափոխութիւն ծագեցաւ Պարսկական մայրաքաղաքին մէջ: Գոմարէս անուն մագ մը, Կամբիւսի սպանեալ եղբայր Շմերդը ձեւանալով՝ դաւադրութիւն մը կազմեց և ի դահ էլաւ: Կամբիւս, լսելով փութաց ետ դառնալ, բայց ճամբան մեռաւ, — ըստ ոմանց անձնասպան եղաւ, ըստ այլոց դիպուածաւ իր դաշունէն վիրաւորուեցաւ: Կամբիւս ութ

դար մը վերջ, տեսած էր տակաւին անոնց ոսկերտութիւնը, մինչեւ իսկ երկու բանակներուն զօրքերը կ'որոշուէին իրարմէ: «Պարսից գանկերն այնչափ կակուղ են որ, կ'ըսէ, կայծքարով մը կրնան ծակուիլ. իսկ Եգիպտացիներունն այնքան կարծր, որ հազիւ թէ կը կտորուին քարը մեծ հարուածով, որովհետեւ Եգիպտացիք ի մանկութենէ զըլուսինն կ'ածելէին եւ արեւուն ասկիւր պտըակէն, մինչդեռ Պարսիկք միշտ շուքի մէջ կ'ապրէին եւ զըլուսինն խոյր կը կրէին»: Եգիպտացիք յազթուած, իրենց Բսամետիքոս թագաւորին հետ փակեցան ՚ի Մեմփիս: Պարսիկներն առին զայն, ամբողջ Եգիպտոս անձնատուր եղաւ (Յ25): Կամբիւս գնաց ՚ի Սայիս, գերեզմանէն հանեց վերջընթեր թագաւորին Ամասիսի մոմիան, զայն խարազանով ձեծեց, մօրուքն ու մագերը փետտել տուաւ ու վերջն ալ այրեց, — բան մը՝ որ ներելի չէր թէ՛ Պարսից եւ թէ Եգիպտացոց կրօններուն համեմատ: Կամբիւս Եգիպտոսի թագաւոր ըլլալով՝ Փարսուսներու սովորութիւններն ընդունեց եւ անոնց կրօնքը սովորեցաւ: Կիւրենէի յոյները (յԱփրիկէ) հպատակութիւն յայտնեցին առ Կամբիւս. սա ուզեց ամբողջ Ափրիկէն նուաճել, ՚ի կարքեդոն իրկեց բանակ մը, որ անապատին մէջ անհետացաւ. թերեւս փոթորիկ մը՝ ամբողջապէս աւագին տակ թաղած է զանոնք:

Եթովպիոյ վրայ հիտաքանչ բաներ կը պատմուէին.

տարիի չափ թագաւորած էր և իր արկածային մահը տեղի ունեցաւ 522 ին Ն. Ք. : Սուա Շմերդի թագաւորութիւնն ալ կարծատեւ եղաւ : Վշտասպեան Դարեհ որ Պարսկական նահանգաց միոյն կառավարիչ և միանգամայն արքունի ընտանեաց անդամ էր, ապտամբութիւն մը յարոյց և խաբեբայն ըսպաննուեցաւ ու թամսեայ իշխանութենէ վերջ⁽³⁹⁾ :

Իբր թէ ամենէն խոշոր ու գեղեցիկ մարդիկ կը բնակէին հոն եւ 120 տարիէն աւելի կ'ապրէին . հրաշագործ աղբիւր մ'ունէին որ երիտասարդութիւն կը շնորհէր իր ջրով, ոսկին այնչափ առատ էր որ գերիներու շղթայ կը շինուէր : Կամրիւս նուէրներ խրկեց Յթովպիոյ թագաւորին, պաշտօն ապով իր մարդոց, որ միեւնոյն ատեն լրտեսեն երկիրը . թագաւորը հասկցաւ լրտեսութեան խորհուրդը եւ մեծ աղեղ մը ցուցուց՝ ըսելով, «Ըսէք Ձեր թագաւորին, այն ատեն միայն թող գայ ինծի դէմ, երբ Պարսիկները կ'արե՛նան լարել այս աղեղը» : Եւ ոչ մէկ Պարսիկ կրցաւ լարել զայն : Կամրիւս անձամբ արշաւեց յԵթովպիա, բայց ճամբան պաշտրը սպառեցաւ ու դարձաւ :

⁽³⁹⁾ Կամրիւս Եգիպտոսէն դարձած՝ Սուրիոյ անապատէն կ'անցնէր, երբ Պարսկաստանէն պատգամաւոր մը գալով յայտարարեց թէ Շմերդ, Կիւրոսի որդին թագաւոր հրատարակուած՝ կը հրամայէ որ բանտին այլ եւս չը հնազանդի Կամրիւսին, Կամրիւս նախ կարծեց թէ Պրեխասպ իշխանն, որուն յանձնարարած էր սպաննել եղբայրը Շմերդը, զինք խաբած է, — սակայն Պրեքսասպ վստահացուց թէ իրօք Շմերդ մեռած է : Կամրիւս Պարսկաստան կ'երթար անձամբ պատժելու սուտ եղբայրը, բայց ճամբան մեռաւ : Սուա Շմերդը, որ շատ կը նմանէր բուն Շմերդին, հաստատուեցաւ գահուն վրայ : Բայց ըիջ վերջ յայտնուեցաւ իր խաբեբայութիւնը : Շմերդ մագը կամ-

Թագաւորութիւն Դարեհի . — Դարեհ Ս. որ ի գահ բարձրացաւ 521 թուին Ն. Ք. , Պարսիկ վեհապետաց մէջ Կիւրոսէն ետքը ամենէն մեծն էր : Սա կատարելագործեց Կիւրոսի ձեռնարկները : Կիւրոս իր յաղթութիւններով հիմնեց պետութիւնը, Դարեհ կազմակերպեց զայն : Քաղաքական այն մասնաւոր գրութիւնն ու կարգաւորութիւնն, որ երկու դարու չափ ծաղկեալ վիճակի մէջ պահեց զՊարսկաստան, Դարեհի շնորհիւ հաստատուած էր⁽⁴⁰⁾ :

Պարսկական կառավարութեան ձեւը . — Բնիկ հարկատու թագաւորութիւնները ջնջելով, Դարեհ, տէրութիւնը բաժնեց քսան երեք Սադրաքութեանց, այսինքն նահանգաց, որոց իւրաքանչիւրը կը կառավարուէր սադրաք կոչուած Պարսիկ պաշտօնատարի մը ձեռամբ : Քմահած հարկապահանջութեանց տեղ որոց միօրինակ չափ մը որոշուեցաւ, արքունի

բիւսի կիներն իւրացուցած էր . ասոնց մին, — մեծ իշխանի մը դուստրը, — իր հօրն իմացուց որ կարծեցեալ Շմերդը ականջ չ'ունէր (ոճրագործութեան մը պատճառաւ մողին ականջները կարուած էին) : Աքեմենեան արքայական ընտանիքէն վշտասպեան Դարեհ իշխանը Պարսից վեց մեծ իշխաններու հետ միացած՝ օր մը յանկարծ պալատ մտաւ եւ Գոմագէտին ու եղբորը դուստները կրտրեց : Ժողովուրդը մոգերուն այս խարդախութեան վրայ զայրացած՝ ջարդեց զանոնք : Այն օրուան տարեդարձը կը տօնէին Ջառոյ մնզուց անուամբ, յորում մոգերը դուրս չէին ելլեր : Դարեհ բարձրացաւ ի գահ :

⁽⁴⁰⁾ Դարեհի առաջին գործն եղաւ ապտամբութիւնները զսպել : Մարաստանի մէջ ալ թագաւոր հրատարակուած էր Փրաւադոյ, որոյ կուսակից էին Արարատեանք եւ Ասո-

ուղիներ շինուեցան և կանոնաւոր թղթատարութիւն մը հաստատուեցաւ, որով նահանգային դէպքերը փութով կը հազորդուէին արքունեաց: Պարսկական իշխանութիւնն երեք կեդրոններ ունէր այն ատեն, — Շօշ՝ թագաւորին գաղնան բնակավայրը, Եկրասան՝ ամարանոցը և Բարեղուն՝ ձմեռնային օթեւանը ⁽⁴¹⁾:

Յունասանի հետ յարաբերութիւն. — Դարեհի իշխանութեան ամենաշահեկան դէպքն է՝ Պարսից առաջին արշաւն ՚ի Յունաստան: Փոքր Ասիոյ մէջ, Յու-

րեստան: Դարեհ բռնեց զփրաւորդ եւ սպաննեց: Բարեւաքիք նորէն ստքի ելան եւ իրենց թագաւոր ըրին երկրորդ կեղծ Նարուգոզոնտար մը, որ Հայ մ'էր, Առախա անուամբ: Դարեհ զայն ալ բռնեց սպաննեց եւ երկիրը հնազանդեցուց:

Յոյները աւանդութիւն մ'ունին Բաբելոնի այս գրաւման մասին: Բաբելացիք պաշարներ խնայողութեամբ գործածելու համար, իրենց մայրերէն և խճարարուհիներէն զատ բոլոր կիները կ'սպաննեն ու քաղաքին մէջ կը փակուին: Պաշարումը կը տեւէ 19 ամիս: Դարեհ կը զայրանայ իր անյաջողութեանը համար: Սուտ Շմերդին դէմ դաւադրող մեծ իշխաններէն միոյն որդին Զոպիւրոս բիթն ու ականջները կտրած և գլուխն ածիլած՝ արիւնաթաթախ վեճակի մէջ կը ներկայանայ Բաբելացւոց՝ իրբեւ Դարեհէն պատժուած փախստական: Բաբելացիք ազնուատո՛ջմ երիտասարդին այս վեճակը տեսնելով ներս կ'ընդունին զայն և դունդի մը հրամանատար կը կարգեն: Զոպիւրոս՝ վստահութիւն վայելելու համար երկու երեք անգամ կը յարձակի Պարսից վրայ և անոնց բաւական ջարդ ալ կուտայ: Ի վերջոյ, ամբողջ Բաբելոնի բանակին հրամանատար կ'ընտրուի: Զոպիւրոս յարմար առիթ գտնելով քաղաքին դռները կը բանայ Պարսից, որք ներս կը մտնեն: Դարեհ Բաբելացւոց երեւելիներէն 3000 հոգի ի խաչ կը հա՛ւե և Բաբելոնի կառավարիչ կը կարգէ Զոպիւրոս, զոր կիւրոսէն վերջ ամենէն գերագանց մարդը կը նկատեր:

⁽⁴¹⁾ Դարեհ իրեն հպատակող զանազան ազգերը ազատ կը թողու իրենց սովորութեանց, լեզուին, կրօնին եւ օրինաց

նիական մի քանի յոյն քաղաքներ, որք կիւրոսի ատեն Պարսկական պետութեան հպատակած էին, ապրտամբեցան: Աթենացիք քաջալերեցին զանոնք և ասոր համար էր որ Յոյնք և Պարսիկք իրարու ընդհարեցան Մարաթոնի դաշտին վրայ, 490 Ն. Գ. ⁽⁴²⁾:

[Որովհետեւ Պարսկաստանի պատմութեան բոլոր ուշագրաւ մասերն ասիէ վերջ կը խառնուին Յունաստանի գործոց հետ, այս դէպքին մանրամասնութիւնն ալ կը թողունք, Յունաց պատմութեան մէջ աւանդելու:]

մէջ. միայն թէ Պարսիկ պահակազօրք դրաւ եւ կուտակալութիւններ կազմեց ապրտարարիւն անուամբ, որք ընդարձակ երկիրներ էին: Զորօրինակ ամբողջ Փոքր Ասիա չորս սադրարութեանց բաժնուած էր: Եգիպտոս, Սուրիա, Շօշ, Մարաստան եւն. զատ զատ էին: Սադրարներն արքունի ընտանիքէ կ'ընտրուէին, քիչ անգամ ալ — ինչպէս Հայոց մէջ —, երկրին հին իշխաններէն: Պարսից վեհապետը կանոնաւոր թղթակցութիւն ունէր ամեն սադրարի եւ անոր խորհրդական քարտուղարին հետ: Նամակ մը Եփեսոսէն (Միջերկրականի վրայ) մինչեւ Շօշ մայրաքաղաքը՝ 95 օրէն կը հասնէր: Ամեն օթեւանի մէջ կային յատուկ տուներ (քէրվանսարայ), ուր ճամբորդք կ'իջեւանէին ճրիարար:

Դարեհ ծովային արշաւագնացութիւն մ'ալ կատարել տուած է Սիլիւաբա անուն Փոքր Ասիացի Յոյնի մ'առաջնորդութեամբ: Նաւերը ինդոսէն ուղեւորած են մինչեւ Կարմիր ծովու Եգիպտական եզերքը: Այս երկրախոյզ ուղեգնացութիւնը տեւած է 50 ամիս, բայց անոր պատմութեան զիրքը կորսուած է:

⁽⁴²⁾ Դանուբ եւ Տոն գետերու մէջ տեղ, Ռուսիոյ դաշտերուն վրայ կը բնակէին Թափառիկ հեծեալներ, զորս Յոյնք

2. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Նկարագիր Պարսից. — Պարսիկը Մարաց հետ միեւնոյն արմատին կը պատկանէին ու թերևս անոնցմէ աւելի զուտ Արիական էին: «Արիական» բառն ալ Պարսկերէն է և կը նշանակէ ազնիւ: Երբ առաջին անգամ կը պատահինք պատմութեան մէջ՝ կը տեսնենք որ կորովի լեռնականաց ցեղ մը կը կազմեն ասոնք, — պատերազմի մէջ քաջ, բարքով բիրտ, սովորութեամբ պարզ, գինիէ զգուշացող, և ուտեստի, զգեստի բոլոր փափկութիւններն արհամարող: Թէեւ Պարսիկը չունէին բարձր խնացականութիւն, բայց և այնպէս սրամիտ ու վառվռուն էին և բանաստեղծութիւնն ու արուեստը յոյժ կը սիրէին: Շատ հանգամանքներով կը տեսնենք արդարեւ, որ անոնք սկզբնատիպն էին Յունաց, որոց հետ տոհմակից էին

Սկիւրացի կը կոչէին: Դարե՛հ նաւերով կապուած կամուրջ մը շինել տուաւ եւ 800,000 հոգեով վաստիքի վրայէն անցաւ: Պարսիկը Եւրոպա մտնելով, Թրակիոյ ժողովուրդը նուաճեցին եւ դէպ ի Դանուր գետն ուղղուեցան: Դարե՛հ Դանուրի վրայ կամուրջ մը շինել տալով, Յոյները պահապան դրաւ եւ յառաջացաւ ՚ի հիւսիս Սկիւթացոց վրայ: Ասոնք ընտանեօք երկրին ներսերը քաշուեցան, միեւնոյն ժամանակ բոլոր դաշտերը աւրեցին, Նրհորները քարով լեցուցին եւ երկրն անապատ դարձուցին, որպէսզի թշնամին սնունդ չգտնէ: Պարսիկը Չամիս քաղեցին տափաստաններու մէջէն, Տներեր ու Տոն գետերն անցան, բայց Սկիւթացիներուն չհասան, իրենք ալ սովատանջ կը նեղուէին: Օր մը, Սկիւթացի պատգամաւոր մը եկաւ եւ Դարեհին մատոյց թողուն մը, մուկ մը, գորտ մը եւ հինգ նետ: Դա-

նաեւ՝ Արիական ընդհանուր ծայ մամբ: Պարսիկը հետը հետէ կորուսին իրենց նկարագրի պնուագոյն բնագիծները և սարկող ցեղ մ'եղան: Պարսկական բոլոր յաղթութիւնը իրենց նախկին արիութեան և առաքինութեան միջոցին կատարուած էին:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒՔԻԱՆ. — Շինութեանց և արուեստից մասին Պարսիկը Ստրեստանցոց և Բարելացոց առաջին աշակերտներն էին: Նինուէի և Բաբելոնի հոյակերտ տաճարներն ու պալատները՝ Նշանեան ցեղի արուեստական ձեռնարկութիւններէն դարեր առաջ գոյութիւն ունէին, և Պարսիկներն՝ Ստրեստանցոց ու Բարելացոց հետ շփուելէ վերջ միայն սկսան ընտիր շինուածներ կառուցանելու: Սակայն պէտք է գիտնալ թէ սոսկ նմանողներ չեղան, իրենց յատուկ ճարտարապետական նոր սճ մը ստեղծեցին: Կրնայ ըսուիլ որ, այս սճն, Եգիպտական և

րեհի մարդոց մին այսպէս բացատրեց Սկիւթացոց միտքը. — «Եթէ չը թռչիք այս թռչնոյն պէս, եթէ հողին տակ չը պահուրտիք այս մուկին պէս, եթէ ջուրին մէջ չ'աներեւութանաք այս գորտին պէս, պիտի կորնչիք այս նետերով»: Դարե՛հ ետ դարձաւ, բանակն յոգնած՝ ծանր կը քալէր: Չիտուր Սկիւթացիներն աւելի կարճ ճամբաներով վերադարձած էին ՚ի Դանուր, ուր պահապան Յոյներուն խորհուրդ տուին քանդել կամուրջը: Յոյները երկար վարանումներէ յետոյ մասամբ աւրեցին կամուրջը եւ Սկիւթացիք Պարսից ջարդ մը տալու վստահութեամբ ետ քաշուեցան: Դարե՛հ Դանուրի եզերքը հասնելուն պէս Յոյնք նորէն շինեցին կամուրջը, Պարսիկները անդին անցան եւ Դանուրի հարաւային կողմը Թրակիոյ Սաղարութիւնը հաստատելով բաւականացան (308 Ն. Ք.):

Ասորական ճարտարապետութեանց մեծ աշուք ու վիթխարի վեհութեան՝ և Յունականին կատարեալ գեղեցկութեան մէջտեղ, իրեն սեփական դբոյժ մ'ունէր: Պարսկական շինուածոց մեծ հրաշակերտք կը բաղկանան սրաշասնէրէ և դաւքաւասնէրէ միայն, վասն զի իրենց բացօղեայ և պարզ պաշտամանց համար պէտք չունէին նաև հոյակապ մեհեաններու: Պարսկական ճարտարապետութեան ամենէն նշանաւոր մնացորդներն են՝ Պերսեպոլիսի առջուսի պալատները: Ասոնց յատկական նկարագիրն է՝ միակտուր շքեղ քարէ շինուած տամպլինները, հարթ քանդակով ճոխապէս դբօջուած սանդուխները, և վայելչուչ ու փայլուն սիւներուն անհամար առատութիւնը⁽⁴³⁾:

Առուեստ . — Պարսիկք խիստ քիչ շան գիտէին մեքենական արուեստից մէջ: Իրենց պարճանքն այն

(43) Մուրղապի նեղ ձորին մէջ կը տեսնուի ցարդ այն դարատափը որուն վրայ էր Բաւարիասա, կիւրոսի մայրաքաղաքը: Տեղացիք կ'անուանեն զայն «Գահ մօրն Սողոմոնի»: Քիչ մ'անդին կայ գերեզման մը զոր կ'անուանեն նոյնպէս «Գահ մօրն Սողոմոնի», որ հաւանօրէն կիւրոսի գերեզմանն է: Այս յիշատակարանք կը նմանին Փոքր Ասիոյ յունական եւ Լիւզական շինուածոց:

Պերսեպոլիս, Դարեհի մայրաքաղաքը, Մուրղապի ձորէն դուրս դաշտին ձայրն է, հոն հռչակաւոր են Դարեհի եւ որդւոյն Քսերքսեսի շինել տուած պալատներն ու գերեզմանները: Շօշի մէջն ալ նշանաւոր է Քսերքսեսի որդւոյն Արտաշէսի (Արտաքսերքսէսի) պալատը՝ հարթ քանդակներով լի:

Այս յիշատակարանք գտնուեցան Անգլիացի Լոֆթըսի և Ֆրանսացի Տիէօլաֆօյի շնորհիւ: Վերջնոյն խուզարկութեանց կ'ընկերակցէր

էր, թէ զինուորական էին և զինու զօրութեամբ՝ օտարաց բերքերն ու վաճառքներն իրենց տրամադրութեան տակ ունէին: Որչափ ատեն որ Բաբելոնի և Սարգիլէի գորգերն ու մարմաշները, Քաշմիրի և Հնդկաստանի շալերը, Եգիպտոսի պատուական կառուները, և Փիւնիկեան քաղաքաց բաղմատեսակ ձեռագործներն անընդհատ կը թափէին ՚ի Պարսկաստան՝ բնիկ ժողովրդին համար պէտք չէր մնար զբաղելու տարազագործական ճարտարութեամբ:

Կրօն . — Պարսիկք ունէին այնպիսի կրօնք մը, որ ազնուագոյն և պարզագոյն էր քան Եգիպտացոց Ասորեստանցոց, Բաբելացոց և Փիւնիկեցոց կրօնները: Նօքա կուսպաշտ չէին: Նախնի շրջաններուն իրենց կրօնին գլխաւոր յատկանիչն էր միակ գերագոյն Աստուած մը — «Երվնից Տէր Աստուածը» դաւանիլ և պաշտել: Բայց, քիչ վերջն, այս հաւատքին յաջորդեց ուրիշ վարդապետութիւն մը, որ կ'ընդունէր երկու Առաջին մեծ Սկզբունքներու, այն է, Լուսոյ եւ Խաւարի մշտնջենական պայքարը: Այս սկզբունքներն անձնաւորեալ էին Ահուրաւազդա (կամ Որմիդդ) և Ահրիման (Արհմն) անուաներով⁽⁴⁴⁾:

Իր կինն ալ, առնական զգեստով ծպտեալ, և հակառակ տեղացոց արգիւրներուն՝ շատ մը հնութիւններ բերին ՚ի Բարիզ, Լուվրի թանգարանը:

Բաբելոնէ Եգիպտոսն գնացող ճամբան, լերան մէջ, Պեհիդունի քարածայրին վրայ կ'ըն մեզր սար մը կայ, որ կը կրէ Դարեհի յաղթութեանց հռչակաւոր արձանագրութիւնը: Հարեւր մեզր վերէն սկսեալ՝ ամբողջ ժայռը լի է արձանագրերով և հարթ բանդակներով, զորս օրինակելու համար միայն երկու ամիս պէտք է:

(44) Իրանի բնակչաց ամենն ալ գրեթէ միեւնոյն կրօնքն ունեցան: Կ'ըսէին թէ իրենց կրօնքը յայտնուած էր Զրու-

Կրակապաշտութիւն . — Պարսիկ կրօնն աւելի եղծանեցաւ տարերց պաշտամունքով, — գրութիւն մը՝ զոր Սկիւթացիներէն սովրեցան և որ վերջապէս յաջորդեց իրենց պարզագոյն վարդապետութեանց: Ասոր գլխաւոր ձեւն էր կրակապաշտութիւն, կամ մոգութիւն (աղանդին քուբմերուն յատուկ մոգ բառէն ելած): Լեռնային բարձր սարերու վրայ կանգնած

դաշ անուն իմաստնոյ մը ձեռամբ, որուն թուակոսն անորոջ է, (թ. կամ Իե. դար): Այս իմաստունն ըստ ոմանց Մարաստանէն եկած է և ըստ այլոց՝ Բակարիայէն: Կըսուի թէ դեւերու հետ կուռեցաւ, յետոյ 20 տարի քարայրի մը մէջ բնակեցաւ, հրաջներ գործեց եւ Բակարիոյ թագաւորը հաւատքի բերաւ: Վերջերք, Պարսկական պետութեան ատենն էր որ խմբագրուեցաւ Իրանի կրօնական կանոնագիրը Զենս-Սվեսդա, որ 21 երկար մասերէ կը բաղկանար եւ որուն բնագիրը՝ արաբ պատմագրի մը վկայութեան համեմատ եզան հազար մորթի վրայ գըրուած էր: Երբ Պարսկաստան մահմետական տիրապետութեան ենթարկուեցաւ, հին հաւատքի մէջ մնացողները մեկնեցան ի Պոմպէյ (Հնդկաստան), եւ անոնց յաջորդք կը մնան ցարգ Բարսի կամ Կեպր անուամբ եւ պահած են Ավեսդայի 21 գրքերէն մին:

Պարսկական կրօնի գլխաւոր աստուածն է Որմիզդ, Աստուած Երկնից, որուն մարմինը լուսեղէն է եւ աչքը՝ նոյն իսկ արեգակն է. կը կոչուի Տէր իմաստուն (Ահուրա մազդա). Պարկաստանի մէջ քարածայուի մը վրայ կարդացուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը: «Կարող աստուած մ'է Ահուրա Մազդա: Ինքն ստեղծեց այս երկիրը. ինքն ստեղծեց վերին երկինքը. ինքն ստեղծեց մարդիկը: Կենաց, սրբութեան եւ ճշմարտութեան աստուածն է...»: Որմիզդ բարի աստուած մ'է, որմէ կը բխին մարդուս

էին կրակի բազիններ, ուր կը բորբոքէր մշտնջենական բոց մը և զոր կը հսկէին անդադար, զի մի գուցէ մարի. կը հաւատային թէ այս հուրը երկինքէն վառած է: Մոզերն անդ կ'երդէին ամեն օր իրենց դիւթութիւնները, ի ցոյց կը բերէին իրենց գուշակիչ գաւազանները և վերջապէս ի գործ կը դնէին այն արուեստը, որ մոզուքիւն կը կոչուէր:

ամեն բարիքը, զոր օրինակ լոյսը, հուրը, ջուրը, դաշտերը, ծաղիկները, ընտանի անասունները: թռչունները, աքաղաղը: Լաւագոյն կենդանին է շունը՝ որ գայլերը, գողերը եւ թշնամիները կը վանէ: Շուն սպաննել ոճիր գործել է. նոյնպէս կարծր սկիոր սալ անոր, կամ խիստ տաք կերակուր կերցնել՝ մեղք է:

Որմիզդէն ստորագաս աստուածներ ալ կան, զոր օրինակ Միթրա (Միհր), Վայու, Անայիդա եւն:

Չար ոգիներ, դեւեր (դեւա) ալ կան: Կան նաեւ բարի աստուծոց թշնամի՝ գիշերոյ, մահու, դժբաղդութեան, նոթութեան, անմաքութեան, ստութեան, ծուլութեան եւ ագիտութեան աստուածներ, որոց պետն է Անկրա-Մանեու (ոգի նեղութեան) զոր կը կոչենք Ահրիման (Արհմն): Ասկէ կը բխին բոլոր չարիք եւ վնասակար կենդանիք:

Տեւական պայքար մը կայ բարի եւ չար աստուածներուն մէջ: Պիտի գոյ օր մը, յորում դեւերը վճռական պարտութիւն պիտի կրեն. խաւարը, մահը եւ չարը պիտի անհետանան. լուսոյ, կենաց եւ ճշմարտութեան թագաւորութիւնը պիտի տիրէ:

Իրանեանք կը հաւատային թէ Որմիզդի ամենէն հաճելի բանն է բարիք գործել եւ չարին դիմ կոռուիլ: Ամենէն առաջ պարտէին ըլլալ ուղիղ եւ անկեղծ: Ըստ Հերոդոտոսի «Պարսից համար չկար բան մը, աւելի ամօթալի տօսի «Պարսից համար չկար բան մը, աւելի ամօթալի քան ստախոսութիւն: Խիստ ամօթ էր նաեւ պարտքը»

Կառավարութիւն. — Պարսկաստան բազմաթիւ երկիրներու տիրապետ լինելով, կառավարելու մասին աւելի յառաջացած էր քան ուրիշ արեւելեան պետութիւններ: Թագաւորութեաց թոյլ կապակցութիւն

զի կըսէին, պարաք ունեցողն 'ի հարկէ կը ստէ»: Անհրաժեշտ էր մաքրութիւն. կը խորչէին դիակ կամ բորոտ չօշափելէ. բոլոր մեռած բաները, մինչեւ խոկ կարած եղունգ եւ մազ սրիղծ կը համարուէին: Պարս էր ջնջել վընասակար կենդանիները, ինչպէս օձ, մողս, ճճի եւն: Պարս էր կռուիլ հուղիահարներու դէմ: Աշխատութիւնը առաքինութիւն էր:

Կը հաւատային որ բարիք գործելով, մարդիկ աստուածներուն օգնած կ'ըլլային ընդդէմ չար ոգիներու: «Սուրբ է այն, կ'ըսէին, որ այս աշխարհի մէջ տուն մը կը կառուցանէ եւ հոն կրակ կը պահէ, կինը եւ զաւակները, արջառ եւ լաւ խաշինք կը սնուցանէ»: Հողագործը քըրմաց եւ գորականաց չափ յարգելի էր:

Որովհետեւ մեռելները անսուրբ եւ դեւերէ չըջապատուած կը նկատուէին, Իրանեանք կը սոսկային անոնցմէ: Չէին համարձակեր թաղել զայն եւ կամ ջուրի կամ կրակի մէջ ձգել, որպէս զի հողը, ջուրը, կամ հուրը չը պղծուի: Առանձին տեղեր կը ձգէին զանոնք՝ գիշակեր թռչնոց եւ շանց կեր ըլլալու համար: Պարսկաստանի մէջ մեռելները կը թաղէին, սակայն որպէս զի հողը չը պղծուի, նախապէս մոմով կը ծեփէին: Հողիներու համար կըսէին թէ մի քանի օր վերջ դուրս կ'ելլէ դիակէն եւ դատուելու համար ուրիշ աշխարհ մը կ'երթայ. յետոյ կ'անցնի Շիւնլադ անուն նեղ կամուրջէն, որ անդունդի մը վրայ կ'երկարի. եթէ չարագործ մէկն էր՝ վար կ'իյնայ դեւերուն ձեռք շղթայի զարնուելով տանջուելու. եթէ բարի կեանք վարած էր՝ երջանկութեան դրախտը կը հասնի: Այս երանկեաց հողիները կրնային իրենց սերնդին խրկել առող-

մը չէր Պարսկաստան, այլ իրապէս Կայսերական Պետութիւն մը: Ընդհանուր առմամբ, կառավարութիւնը եզակի կերպով բարեխառն էր եւ նախնի աշխարհակալ պետութեանց ամենալաւն ու ամենապատուականը ⁽⁴⁵⁾:

Գրականութիւն. — Անշուշտ Պարսիկք ունեցած են լայնածաւալ գրականութիւն, բայց անոր ամենագոյնն նշխարները մնացած են մեզ: Իրանեան ցեղի գրական ամենահին յիշատակարանն է Չենտ Ավեստա ջութիւն եւ հարստութիւն. եւ ի պատիւ անոնց աղօթք եւ նուիրատուութիւն կ'ընէին:

⁽⁴⁵⁾ Հղատակ ազգերը տարուէ տարի կը խրկէին ոսկի, արծաթ եւ ուրիշ արժէքաւոր նիւթեր: Լիւդիա եւ Միսիա՝ 500 տաղանդ արծաթ կը վճարէին, Սուրիա, Փիւնիկէ եւ Կիսրոս՝ 550 տաղանդ, Հայք՝ 500, Շօշ՝ 500 եւն: Գուամարը կ'ըլլար 9880 տաղանդ արծաթ որ արդի արժէքով 665 միլիոն ֆրանք ըսել է: Ոմանք բնական բերք ալ կուտային. Եգիպտոս՝ 120,000 չափ ցորեն, Կիլիկիա՝ 560 ձերմակ ձի, Մարաստան՝ 100,000 ոչխար, 5000 ձի, եւ 4000 ջորի, Հայք՝ 50,000 մորուկ, Եթովպոսիք՝ երկու չափ զուտ ոսկի, 200 կոճղ երենոս, 20 փղի ժանիք, եւ 5 պատանեակ: Կովկասեան ազգերը ամեն հինգ տարին 100 պատանի եւ 100 աղջիկ կը խրկէին, Արարները՝ 1000 տաղանդ խուսկ կուտային: Թագաւորին պալատան մէջ ոսկին ու արծաթը դէզերով կը լեցուէին: Դարեհ ոսկի դրամ ալ դրոշմել տուած է: Պարսից թագաւորն աշխարհք եկած բոլոր վեհապետներուն ամենահզօրն եւ ամենահարուստն էր, ու կը կոչուէր Մեծ Արիայ: Իր պալատն աշխարհ մ'էր անհամար պալատականներով, կիներով, ծառաներով եւ հիւրերով լեցուն: Իր ուտելեաց, զարդեղինաց անուշահոտութեանց եւ բոլոր հաճոյից համար ամեն հարուազիւտ բաներն ունէր իր տրամագրութեան ներքեւ:

հաւարածոյն, որ կը պաշտօնակէ Պարսից սրբազան մատեանները և որ շարադրուած է իրենց կրօնական մեծ օրէնսգիր Զրադաշտի ձեռամբ: Պարսկական հին բանաստեղծութեան վրայ կրնանք գաղափար կազմել ճահնամէ անուն գիւցաղներգական քերթուածէն, զոր գրած է Ֆիրտէվսի, Պարսկաստանի ամենամեծ բանաստեղծը, ժ. գարու կիսուն (Ն. Գ.): Այս քերթուածը թէեւ Պարսից փառաւոր ժամանակէն շատ վերջը գրուած է՝ այսուհանգերձ երգերու և վէպերու հին աւանդութեանց վրայ հիմնուած ըլլալով, բարձր արժէք ունի: Պարսից քերթողական կարողութիւնն այս գիւցաղներգութենէն դատելով՝ պիտի ըսէինք որ, զանոնք նշանաւոր հանդիսացնողն է աւելի իրենց վառ երեւակայութիւնն ու գեղեցիկ յղացմունքը, քան թէ այն ճշմարիտ ստեղծիչ երեւակայութիւնն՝ որ շնորհուած է Յունաց, և քան այն վսեմ ներշնչմունքն՝ որ կը թրթռայ երբայեցի բանաստեղծներու և մարգարէներու գրուածոց մէջ:

ՓՈՒԻԻԳԻԱ ԵՒ ԼԻԻԳԻԱ. — Փոքր Ասիոյ թերակըզուոյն մէջ շատ հին ասեաներէ ՚ի վեր կը բնակէին զանազան ազգեր, բայց որովհետեւ ասոնք երկրորդական կարեւորութիւն ունէին՝ պէտք չկայ խօսիլ իրենց պատմութեան վրայ բաց ի Փռիւզիայէն եւ Լիւզիայէն:

Կը կարծուի որ փոքր Ասիոյ նախկին գերիշխան ժողովուրդն էին Փռիւզիացիք որք պահ մը, ամբողջ թերակղզին գրաւած էին: Ժողովուրդը կը պարտապէր երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ: Մայրաքաղաքն էր Գորդիոն եւ թագաւորքն՝ փոխ առ փոխ Գորդիաս եւ Միդաս. Ասոնց պատմութիւնը թանձր մթու-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԵԿԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

	Ն. Գ.
Կիւքսարիներքեւ Մարք կը նուաճեն զԱսորեստան եւ կը լինին առաջին տէրութիւն յԱսիա	625
Կիւրոս կը գահակալէ եւ Պարսիք կը լինի գերիշխան	538
Լիւզիա կը յաղթուի	534
Բարբէլոն կ'առնուի	538
Կամբիւս կը գահակալէ	529
Կամբիւս կը նուաճէ զԵգիպտոս	525
Դարեհ Վշտասպ կը գահակալէ	521
Պարսիք կ'արշաւեն ՚ի Յունաստան	490

թեան մէջ է: Փռիւզիա նահանգ մ'եղաւ Լիւզիոյ 560 ին Ն. Գ.: Լիւզիա գերիշխան պետութիւն եղաւ ի Փոքր Ասիա, է. դարուն մէջ: Վերջին եւ ամենամեծ թագաւորն էր Կրեսոս, հռչակաւոր իր անհուն հարստութեամբ: Երբ Կիւրոս իր աշխարհակալ արշաւանաց պահուն բանակը մղեց յԱրեւմտեան Ասիա, Կրեսոս դիմադրելու համար գաղնահցութիւն կազմեց Սպարտայի, Եգիպտոսի եւ Բարբէլոնի հետ. բայց ինչպէս տեսնուեցաւ արդէն՝ Կիւրոս յաղթեց, Կրեսոս գերի բռնուեցաւ եւ Լիւզիա մասն եղաւ Պարսկաստանի, 534 Ն. Գ.:

ԳՂՈՒԽ Է .

Հ Ա Պ Ի Կ Բ

Գաղթումն Հնդկաց . — Նախնի Հնդիկները իրենց ծննդավայրէն մեկնելով, նախ և առաջ հաստատուեցան Հնդկաստանի արեւմտահիւսիսային մասին մէջ: Թուի թէ 3000 թուականին, Ն. Ք. , Ինդոս գետէն անցած և սիռուած են մինչեւ Յուճնա, այսինքն Արիյա Վաւրյա գետը: Ժամանակ մը վերջն ալ Վինտիյա շրջանաշրթային հիւսիսային երկիրները գրաւած կը տեսնուին:

Յեղեռու ի մի ձուլումը . — Այս պահուս, Հնդկաստանի թերակղզին կը պարունակէր բնիկ թխագոյն ցեղ մը, զոր անմիջապէս նուաճեցին սպիտակ Արիականք և տարածուեցան երկրին մէջ: Յետոյ, ասոնք ալ բնիկ ժողովրդին հետ խառնուելով կորուսին ցեղային զուտ արիւնը, տեղացւոց սովորութեանց և գաղափարաց յարեցան և վերջապէս բոլորովին մտոցան իրենց ինքնութիւնը: Այս իրողութեամբ կը բացատրուին Հնդկաց քաղաքակրթութեան յատուկ շատ բաներ: Արիականք ընդհանրապէս յառաջընթաց և գործունեայ ցեղ են, բայց Հնդիկք, գրականութեան և փիլիսոփայութեան մէջ մեծապէս յառաջդիմելէ յետոյ՝ կայուն վիճակ մը

ստացան և աշխարհի պատմութեան մեծ ընթացքին վրայ խիստ քիչ ներգործութիւն ունեցան: Մինչդեռ ասոնց ազգական Պարսիկներն, անխառն մնալով, Արիական արմատին Եւրոպացի անդամոց, — Յունաց, Լատինաց, Տեւտոնաց ևն . — յատուկ բնաւորութիւններէն շատ մը բաներ ալ իրենք զարգացուցին:

Աղեքսանդրի այցելութիւնը . — Հնդկաստանի յարաբերութիւնն Եւրոպայի հետ՝ առաջին անգամ կը յիշատակուի Մեծին Աղեքսանդրի արշաւանաց առթիւ (326 Ն. Ք.): Մակեդոնացի աշխարհակալը ըրկ հարեւանցի ակնարկ մը ձգեց Հնդկաստանի վրայ, բնիկ իշխանաց գէմ մի քանի կռիւ մընց եւ վերադարձաւ: Սակայն իրեն ուղեկցող պատմագիրք Հընդկական ժողովրդին վրայ թողած են նկարագրութիւն մը, որ դրեթէ ճշդիւ կը համապատասխանէ անոր ներկայ կացութեան:

Դասակարգեր . — Աղեքսանդրի ատեն Հնդիկ ընկերութեան մէջ հաստատուած կային դասակարգեր, ինչպէս յեգիպոսս, և միեւնոյն դրութիւնն անյիշատակ օրերէ սկսած կը շարունակուի ցայսօր: Հնդիկք՝ ժողովուրդը չորսի բաժնած են: Ա. Պրահմին, որոց մասնաւոր դբազումն էր կրօնք և իմաստասիրութիւն: Բ. Քշադրիայ, որք կը ծառայէին զինուորութեան և կառավարութեան: Գ. Վայսիայ, որք էին վաճառական և երկրագործ: Դ. Միսրայ, արհեստաւոր և մշակ: Այս դասակարգերէն աւելի ստորին էին Բարիայ կամ վտարեալք, որք ամենէն անարգ աշխատութեանց կը ծառայէին: Ընդհանրա-

պէս կը պահանջուէր ամեն անձէ, որ իր դասակարգին յատուկ գործերով միայն պարապի: Խնամակարան յարաբերութիւնք ամենախիստ օրէնքներու ենթարկուած էին:

Դասակարգի ծագումը. — Դասակարգերու բաժնեւելու սովորութիւնը հաւանօրէն ծագում առաւ յաղթական Արիականներէն, որպէս զի զիրենք շրջապատող ստորակարգ ժողովուրդներէն անջատ մնան: Դասակարգ բառին Հնդկերէնը, վարձա, կը նշանակէ գոյն:

Սանսքրիտ բարբառ. — Հին Հնդկներու լեզուն էր Սանսքրիտը, որ չը խօսուիր այժմ և զոր միայն Պրահմինք և յատկապէս ուսումնասիրող անձինք կը հասկնան: Անցեալ դարու վերջերը, Եւրոպացի գիտնականք այս լեզունին ծանօթանալով, Եւրոպայի բոլոր լեզուները Սանսքրիտի հետ մէկ խումբի դասեցին՝ իբրև Հնդկ-Եւրոպական (Արիական) ընտանիքն լեզուաց: Տեսնուեցաւ որ Սանսքրիտ լեզուն, թէ բառերով և թէ քերականութեամբ նմանութիւն մ'ունի Յոյն, Լատին, Գերման, Կելտ և Սլաւն լեզուաց հետ, ու թէեւ Սանսքրիտն ասոնց ծնողը չը նկատուիր այժմ, բայց և այնպէս, Արիականաց նախնական բարբառին ամենէն մօտ եղող լեզուն կը համարուի:

Հնդիկ գրականութիւն. — Հին Հնդկաստանի ուսեալ մարդիկ մշակած են այս ծաղկեալ լեզունի գրականութիւնը, որմէ շատ մը նշխարներ ալ պահուած կան մինչեւ այսօր: Այս գործոց ամենահիններուն մէջ են Վեւաները, որք գրուած կը կարծուին 2000

թուականին Ն. Ք.: Ասոնք Պրահմինեան կրօնի սրբազան գրոց մասը կը կազմեն:

Կրօնք. — Վեւաները բացօրոյ կը յայտնեն սա վարդապետութիւնը, թէ կայ « մի անձանօթ ճըշմարիտ էակ՝ ամենուրեք, ամենազօր, արարիչ, պահպանիչ և կործանիչ տիեզերաց »: Այս Գերագոյն էակը « չէ իմանալի տեսութեամբ կամ զգայութեան ս' և է ուրիշ գործարանով »: Բայց Հնդկաց մէջ ամենէն աւելի տարածուած աստուածաբանութիւնն է հաւաստումը յինն, այսինքն այն գրութիւնը, որ կը դաւանի թէ Աստուած է հոգին տիեզերաց կամ նոյն ինքն տիեզերք: « Համայն աշխարհ կը պարունակի ի նմա, կը բխի ի նմանէ, նա պատաստուած և շարուած է ամբողջ արարչագործութեամբ »: « Ամեն ինչ որ գոյ է, Աստուած է. զոր ինչ կը հոտտենք, կամ կը ճաշակենք, կամ կը տեսնենք, կամ կը լսենք, կամ կ'զգանք՝ Գերագոյն էակն է »: Անտեսանելի Գերագոյն էակն, ըստ Հնդկաց, կ'երեւի երեք կերպարանքով, — Պրահմա արարիչն, Վիշնու պահպանիչն և Սիվա կործանիչն:

Վարդապետութիւն Հոգեվիճարի. — Հինդիկ աստուածաբանութեան գլխաւոր կէտն էր հոգիներու բնակավիճարի վարդապետութիւնը: Ըստ այս վարդապետութեան, մարդկային հոգին երկրային մարմնոց միացած է՝ սոսկ պատիժ կրելու համար, և անոր նպատակն ու ջանքն է՝ վերստին միանալ տիեզերաց Աստուծային Ոգւոյն հետ: Ուստի Հնդիկք, այս աշխարհիս կեանքը կը նկատեն իբրև

Ժամանակ փորձութեան՝ եւ պատժոյ, զոր կրնան կարճել աղօթք և զոհ, ապաշխարութիւն և սրբութիւն: Եթէ մարդ մը թերանայ այս բաներու մասին՝ իր հոգին յետ մահու պիտի փոխադրուի ստորին կենդանւոյ մը մարմնոյն մէջ և վերստին պիտի սկսի իր թափառաշրջութեանց:

Այլ գրուածք. — Իբրեւ յաւելուած Վեռաներու, Հնդիկք ունին ստուարաթիւ գրուածներ թէ արձակ և թէ ոտանաւոր: Ասոնցմէ կարելոր մաս մը թարգմանուած է արդի գիտնականաց ձեռքով: Ասոնք յոյժ հետաքրքրաշարժ և թանկագին են իբրեւ պատկեր իմացական վիճակին Հնդկաց, որք մեր Արիական արմատի եզակիան հին ներկայացուցիչներն են այսօր: Սակայն արուեստական ոճի պակասութեան պատճառաւ, չեն գնահատուիր առ հասարակ ընթերցողներէ և հետեւաբար նուազ է անոնց գրական արժէքը:

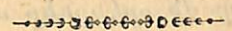
Ճարտարապետութիւն. — Հին արուեստէն շատ մնացորդներ կան ՚ի Հնդկաստան: Ամենէն հռչակաւոր յիշատակարանաց կարգն են վիմափոր մեհեանք և քարանձաւք, մանաւանդ անոնք որ կը գտնուին յէլլօրա՝ և յէլէֆանդա *; Ասոնց տեսքն իսկ ցոյց կուտայ թէ մեծաւ խնամօք քանդակուած և արձանադրուած և հազարաւոր ձեռքերու դարբանոր աշխատութեամբ ՚ի գլուխ երած են:

Պուսսայականութիւն. — Զ. դարուն (Ն. Բ.),

(*) էլլօրա. — Ստորին Հնդկաստանի մէջ տեղ: Էլէֆանդա. — Պոմպէյի ծովածոցին մէջ կղզի:

Պուտոյականութիւն կոչուած կրօնական նոր վարդապետութիւն մը ծագում՝ առաւ ՚ի Հնդկաստան: Այս կրօնն, որու հիմնադիրն էր Կաւագաւմա անուն հնդիկ իշխանն, հին Պրահմինութեան զեղծմանց դէմ գոյացած ընկերական և կրօնական հակադեցութեան շնորհիւ աճեցաւ: Անտարակոյս շատ նկատմամբ կարեւոր բարենորոգում մ'էր այս, որ ընդ փոյթ ծաւալեցաւ և այսօր իսկ մարդկային սեռի մէկ երրորդ մասին կրօնն է:

Վանառականութիւն. — Թէեւ ամբողջ հին դարուց միջոցին Հնդկաստան դուրս մնաց այն ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհէն, այսուհանդերձ կարեւոր ներդրութիւն մ'ունեցաւ նախնեաց վաճառականութեան վրայ: Բնական և արուեստական արտադրութեանց — մարդարիաներու, թանկագին քարերու, փղատամի, համեմներու, խունկերու և մետաքսներու — առատութեան շնորհիւ՝ շատ հին թուականներէ ՚ի վեր այս երկիրը կեդրոն եղած էր ծովային և ցամաքային մեծ վաճառականութեան մը: Փիւնիկեցիք, ինչպէս տեսանք, Հնդկաստանի փոխադրիչ — վաճառականներն էին: Նոյն գործը ժառանգեցին Իտալական հասարակապետութիւնք Միջին դարուց մէջ և Հնդկաստանի «ոսկին ու մարդարիան» Արաբիոյ և Կարմիր ծովու ճամբով կը խրկուէին ՚ի Միջերկրական, մինչև որ Վասիօ սա Կաւմա, Գոլումպոսի ժամանակ Բարեյուսոյ Գլխուն շրջանը կատարեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

Չինացիք

Յեղը. — Այն բոլոր ազգերն որոց մասին խօսուեցաւ ցարդ, կը վերաբերին Սպիտակ կամ Կովկասեան ցեղին, որ իր քաղաքակրթիչ գործունէութեամբ՝ պատմական միակ ցեղը նկատուած է: Այսուհանդերձ, կայ մեծ ժողովուրդ մ'ալ, — Գեղին կամ Մոնկոլեան ցեղէն, որ թէեւ աշխարհիս գործոց ընդհանուր հոսանքէն դուրս ապրած ըլլալով ո՛ր և է յարաբերութիւն չէ ունեցած, սակայն իր հոծ բազմութեամբն ու հնադարեան մասնաւոր քաղաքակրթութեամբ՝ արժան է Կովկասեան ազգերու հետ յիշատակուելու: Այս ժողովուրդն է Սինէական կամ Չինական ազգը:

Չինացոց հնութիւնը. — Չինացիք 80-100 հազար տարւոյ հնութեամբ կը պարծին, թէեւ իրենց տարեգրութիւնը հազիւ կ'սկսին 2600 թուականէն (Ն. Ք.): Սակայն յայանի չէ թէ երբ և ինչպէս կազմուած է այս զարմանալի ընկերութիւնն, որ առնուազն 4000 տարիէ ՚ի վեր միեւնոյն նկարագիրը կը պահէ: Այսչափը դիտենք որ, Ն. Ք. 23^{րդ} դարուն Շիւն անունով կայսր մը օրէնքներ սահմանած և երկիրը շրջանակներու, նահանգներու և գաւառներու

բաժնած է: Կային նաեւ հարկատու ազգեր՝ որք յաճախ կ'ապստամբէին:

Բաղդասուրիւն Հնդկաց հետ. — Հիմալայալեանց միւս կողմը (ի Հնդկաստան) կը տեսնենք որ մարդիկ բնութեան արդասաբեր ծոցին մէջ մրափներով կ'օրօրուին, բարի կամ ահաւոր աստուածներ կ'երազեն և կեանքը կ'արհամարհեն, — մինչդեռ աստ, ՚ի Չինաստան՝ գործօն, տոկոսն և աշխարհասէր ժողովուրդ մը կ'ապրի, և Հնդկական ահեղ աստուածածնութեանց վարդապետութեան տեղ զուտ մարդկային բարոյականութիւն մը հաստատած ունի:

Կայսրութիւն. — Մինչեւ 2200, Ն. Ք., Չինաստան կը կառավարուէր կայսրերով, որք ընտրութեամբ կը զահակայէին. յետոյ իշխանութիւնը ժառանգական եղաւ, այն պայմանաւ որ կայսերազանց ամենէն արժանաւորն ընտրուի: Հիւս հարստութիւնն որ կ'սկսի եռ կայսրէն՝ չորս դար տեւեց և անդութ ու չար արարքներու պատճառաւ դադրեցաւ: Երկրորդ (Շանկ) հարստութեան հիմնադիրն էր գերընտիր անձ մը, որոյ առաքինութիւնները կը հուշակէ Խուակ-Չէօ (Կոնֆուկիոս): Սովու մը ժամանակ երկնից ցասումն ամբերու համար այս կայսրն իր մեղքերը հրապարակաւ խոստովանեցաւ: Իր յաջորդը նմանօրինակ պարագայից մէջ հետեւած են նմա: Անտարակոյս այս հաւատքին մէջ վե՛սմ բարոյական մը կար:

Աւասականութիւն. — Շանկ հարստութեան ալ վերջին թագաւորը չար մէկն էր: Չեռի իշխանը վառ—Ուանկ ապստամբեցաւ բռնաւորին դէմ. սա

յաղթուեցաւ եւ մեռաւ Սարգանարազի պէս. իր հարստութիւնները գիզեց պալատին մէջ, կրակ տուաւ և մէջը նետուեցաւ, 1122 Ն. Ք. ⁽⁴⁶⁾: Վու-Ուանկի սկսած հարստութեան շրջանին՝ Չինաստան գրեթէ աւատական աշխարհ մ'եղաւ, աճրող էրկիրը 125 աւատառու թագաւորաց մէջ բաժնուած էր: Այս վիճակը երկրին քաղաքակրթութեան մեծ զարկ տուաւ: Այս միջոցիս հաստատուած է այն գիտարանը՝ որ ցարդ կանգուն է, ինչպէս և ժամագրական սլաք մը, զոր շինած է նոյն իսկ Վու-Ուանկի յաջորդը: Չինացիք գիտէն արդէն ուղղանկիւն եւանկեան յատկութիւնները, նոյնպէս կողմնացոյցը:

Չին (Չին) հարստութիւնը. — Աւատական գրութեան պահուն անիշխանութիւն մը տիրեց ի Չինաստան, այնպէս որ կայսրը բոլորովին անզօր մնաց: Չէու հարստութեան վերջին կայսրը հարկատու իշխաններէն մէկուն ձեռօք բանտարկուեցաւ: Ասկէ վերջ սկսաւ Չիւն (Չիւն) հարստութիւնը, որուն հիմնադիրն էր նշանաւոր կայսր մը, Չիւն-Շի-Հօանկ-Թի, (247 Ն. Ք.): Սորա ատենը մասնաւոր իշխանութիւնը ջնջուեցան, ճամբաներ բացուեցան, լեռներ ճեղքուեցան: Այս կայսրն էր նոյնպէս որ Թաթարներու արշաւանքն արգիլելու համար՝ շինեց Չինաս-

⁽⁴⁶⁾ Սորա նախարարաց մին գիտողութիւն մը յայտնած էր իրեն. կայսրն այսպէս պատասխանեց. «Սօսքերդ իմաստունի խօսքեր են. կըսեն թէ իմաստունին սիրտը եօթը ծակ կ'ունենայ. կուզեմ այս բանիս համոզուիլ»: — Ու հրամայեց որ նախարարին փորը ճեղքեն:

տանի մեծ պարիսպը, 2500 քիլոմետր երկայնութեամբ: Չին-Շի-Հօանկ-Թի ախուր համբաւ մը թողած է՝ գրքերն այրելով և գրագէտները հալածելով: Որպէս զի ամեն բան իր օրով սկսած ըլլայ՝ կուզէր ջնջել անցեալը. բարեբաղդաբար չը յաջողեցաւ ամեն գրքերն այրելու և բոլոր գրագէտներն սպաննելու:

Հան հարստութիւնը. — Չին հարստութեան յաջորդեց Հան հարստութիւնը (202 Ն. Ք.), որոյ ժամանակ Չինաստան իր զօրութեան գագաթնակէտին վրայ էր: Չինական բանակները հասան մինչեւ Կասպից ծովուն շուրջը — Հռոմէական պետութեան սահմաններն ու արեւելեան ծովուն եզերքը:

Կոնճուկիոս. — Խոնկ-Չէօ կամ Կոնֆուկիոս այն անձն է, որոյ շնորհիւ պահպանուած է Չինական հիմնադրութեանց նկարագիրը, և որոյ գրքերն Աւետարանի պէս յարգի են Միջին կայսրութեան (Չինու) մէջ: Խոնկ-Չէօ օրէնսդիր մը չէր, այլ իմաստութեան ուսուցիչ մը: Ահա իր վարդապետութեանց ամփոփումը. — «Շատ պարզ է մեր հին իմաստնոց բարոյականն, որ կը պահանջէ՝ նախ, յարգել այն երեք տեսակ յարաբերութիւններն որք կան վեհապետի եւ հպատակի, հօր եւ որդոյ, առև եւ կնոջ մէջ: Երկրորդ՝ հինգ տեսակ առաքինութիւնները, որք են, մարդասիրութիւն, արդարութիւն, հաստատելի սովորութեանց եւ ծէսերու համակերպութիւն, ուղղութիւն և անկեղծութիւն: Ահա ասոնց շնորհիւ մեր հին ուսուցիչը յարգելի եղած են իրենց կենաց մի-

Չոցին և անմահ անուն թողած են յետ մահու : Անոնց նմանելու աշխատինք » :

Կրօնից և պաշտամանց սկզբունքն ալ այսպէս կը բացատրէ Խունկ-Չէօ : « Երկինքն է սկիզբն տիեզերական , որոյ անսպառ աղբիւրէն բխած են ամեն ինչ : Նախահարբ անկէ դուրս եկած , իրենք ալ յաջորդ սերնդոց աղբիւր եղած են : Մարդուս առաջին պարտքըն է շնորհապարտութիւն յայանել Երկնից . երկրորդն է՝ երախտագէտ ըլլալ նախահարբ : Ասոր համար է որ Փռ-Հի արարողութիւններ սահմանեց ՚ի պատիւ Երկնից և նախահարբ :

Չինական ընկերութիւն . — Ահա այս որդիական երկիւղածութեան վրայ հիմնեալ կրօնին և կառավարութեան շնորհիւն է որ Չինաստան կարողացած է՝ իր ներքին էական կարգն ու կանոնները պահել և բազմաթիւ յեղափոխութիւններով յաջորդող քսան երկու հարստութեանց միջոցին 400 միլիոն մարդոց բարեկեցութիւնը զարգացնել : Չինացիք կրօնան Եւրոպացւոց ըսել նաեւ . « Չեզի նախանձելու բան մը չկայ . բոլոր պիտանի արհեստներն ունինք , հացահատ , բանջարեղէն և պտուղ կը մշակենք , բամպակէ , մետաքսէ և կանեփէ զատ շատ մը արմատներէ և կեղեւներէ ալ կտաւներ կը հիւսենք , հանքերը կը շահագործենք , ատաղձագործութիւն և խեցեչինութիւն գիտենք , յախճապակ և թուղթ կը շինենք : Չեզմէ գերազանց քարակոփ և սայլագործ ունինք , ուղիներ և ջրանցքներ բացուած են մեր պետութեան ամեն կողմը , առկախ կամուրջներ կը

բարձրանան գետերու և լեռանց գագաթներուն վրայ . . . : Ունինք չորս հազար տարուան գրականութիւն և նախամեծար բարոյական մը : Չեզմէ առաջ գիտէինք կողմնացոյցը , վառօդը և սպաղբութիւնը : Ու այս վիճակին հասած ենք առանց օտար օգնութեան , որովհետեւ շարունակ չենք նորոգած . մեր հիմնադրութիւնները : Թէև փոխուած են Բէքինի գահակալներն ու կայսրութեան սահմանները՝ սակայն մենք միշտ պահած ենք մեր ընկերական կարգու կանոնը և յարգած ենք պետութիւնը , — վասնզի կը յարգենք ընտանիքը :

Այս փաղափարքութեան արժէքը . — Չինաստանի կայսրը տարին մէկ անգամ արօր ի ձեռին անձամբ կը բանայ ակօսը՝ աշխատութիւնը պատուելու նպատակաւ : Անդ՝ պաշտօններու համար գիտութիւն կը պահանջուի և ո՛չ տոհմիկ ծնունդ կամ հարստութիւն . անդ՝ չկայ կղերականութիւն կամ ազնուականութիւն որ ժողովրդին իշխէ , չկան ստրուկներ որ զայն ապականութեան առաջնորդեն : Այսու ամենայնիւ կը տեսնենք որ երկրին մէջ . մուլութիւն և թշուառութիւն կը տիրէ , և հետզհետէ կ'այլափոխէ ամեն հիմնադրութիւն : Այս բանը թերեւս արդիւնքն է Չինացւոց հոծ համախմբութեան և երկարատեւ բարեբաստութեան : Եւ որովհետեւ Չինացիք , ճիշդ իմաստով , չունին ո՛չ կրօնք , ո՛չ փիլիսոփայութիւն , և ո՛չ արուեստ — այսինքն չունին դաղափարական (իտէալ) — մնացած են իմացական այն միջին վիճակին վրայ , ուրկէ շատ դիւրին է իյնալ դէպ ի

խոնարհագոյն աստիճանները: Իրենց պիտոյից և հա-
ճոյից համար յոյժ զբաղած ըլլալով՝ չեն ունեցած
գաղափարաց այն ցաւագին երկուներն, որով այնքան
չարչարուած են ուրիշ ազգեր, անջնջելի անուն շա-
հելով: Չինացիք ոչինչ տուած են աշխարհիս⁽⁴⁷⁾:

(47) Չորորինակ, ունին շատ հասարակ ճարտարապե-
տութիւն մը, բայց ոչ երբէք յիշատակարան: Իրենց փայ-
տէ եւ աղիւսէ տուները՝ նախնական խրճիթը կը յիշեցը-
նեն, եւ սլալատներն ալ, թէ եւ տեղ տեղ վայելուչ սակայն
ոչ երբէք չքեղ են: Նկարչութեան եւ քանդակագործու-
թեան մէջ կ'ընդօրինակեն ինչ որ տեսնեն, բայց գեղեցի-
կէն եւ հարագատէն աւելի տգեղն ու այլանդակը կը
տեսնեն: Իրենց երեւակայութիւնը, փոխանակ բնական
ձեւեր գաղափարելու՝ կ'ախորժի անսովոր ձեւերէ: Գաշ-
տանկարչութեանց մէջ երբէք հեռանկար, սլալակներու
մէջ երբէք բարոյական կեանք, ամենուրեք գոհեհիկ տե-
սարաններ՝ որք չեն ներկայացներ ո՛չ մէկ ազնիւ կիրք,
ո՛չ մէկ գաղափար, եւ որք միայն կը յայտնեն զգոյասէր
տենչանքն այս նարպային այլ գործունէայ ցեղին:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Վաճառականութիւն նախնեաց

Հին վաճառական ազգեր. — Հին դարուց վա-
ճառականութեան մէջ, Յոյներէն առաջ ամենէն կա-
րեւոր դերը կատարող երեք ազգերն էին Բաբելա-
ցիք, Փիւնիկեցիք և Կարքեղոնացիք:

Բաբելոնեան վաճառականութիւն. — Բաբե-
լաստան իր սքանչելի դիրքովը նախնի վաճառակա-
նութեան առաջին շահաստաններէն մին ըլլալով՝ իր
գլխաւոր գործն էր Բաբելական տարազագործու-
թիւնները փոխանակել և ծայրագոյն Արեւելից ար-
տագրութիւնները գնել:

Բաբելոնեան տարազագործութիւն. — Բաբելո-
նի տարազագործական նիւթերն էին գլխաւորապէս՝
բամբակեղէն ու բրդեղէն կերպաններ եւ գորգեր:
Արդուզարդի առարկայներ, հոտաւէտ ջուրեր, քան-
դակազարդ գաւազաններ և փորագրեալ քարեր ու
զմուռներ կը շինուէին քաղքին մէջ: Թանկագին քա-
րերը հատանելու արուեստն ալ վերջին ծայր կատա-
րելութեան հասած էր: Այս վաճառքները հին ա-
տենի բոլոր քաղաքակիրթ ազգաց մէջ կ'սպառէին:

Առեւտրական հասնապարհ. — Բաբելացիք ըն-
դարձակ վաճառականութիւն ունէին արեւելքի կող-

մը, Պարսկաստանի և հիւսիսային Հնդկաստանի հետ, ուստից կ'ստանային ոսկի, պատուական ակունք եւ ճոխ ներկանիւթ: Քանտահարէն և Քաշմիրէն կը բերէին ընտիր բուրդ, Բակարիոյ անապատէն՝ (այժմեան Կոպի) զմրուխտ, յասպիս և նմանօրինակ ծանրագին քարեր: Ծովային վաճառականութիւնը կը կատարուէր՝ Տիգրիսի ու Եփրատայ գետաբերնին և Հնդկաստանի ու Սէյլանի արեւմտեան եզերաց մէջ աեղ: Այս աշխարհներէն կը ներածէին զանազան առաղձներ, շաքարեղէզ, համեմունք, կինամոն եւ մարգարիտ: Բարեւաջիւր ի վազուց անտի հաստատուած էին Պարսկային ծոցին մէջ Պահրէյն կղզեաց վրայ, ուրկէ կ'ստանային մեծ քանակութեամբ ամենապատուական մարգարիտ:

Փիւնիկեցիք. — Փիւնիկեցիք Ասիոյ առաջնակարգ վաճառական ազգն էին: Թէև Սիդոնական հիւսերանիւթերն ու Տիւրական ծիրանի կաւաններն ի հնուց նշանաւոր էին, բայց հաւանական կը թուի թէ Փիւնիկեցւոց վաճառականութիւնն իրենց սեպհական ապրանայ արտածութենէն աւելի օտար աշխարհաց վաճառքները միմեանց փոխանակելու մէջ կը կայանար:

Իրենց վաճառականութիւնը. — Փիւնիկեցւոց ցամաքային վաճառականութիւնը կը բաժնուէր երեք մեծ ճիւղերու: Առաքական, որ կը պարունակէր նաև Եգիպտոսինն ու Հնդկային ծովինը: Բարեխական, որուն մէջ պէտք է իմանալ Կեդրոնական Ասիոյ և հիւսիսային Հնդկաստանի վաճառականութիւնը:

Հայկական, որ կը բովանդակէր Սկիւթիոյ և Կովկասեան աշխարհաց կարաւանային վաճառականութիւնը:

Առաքիա եւ Լէվանդ* . — Եէմէն գաւառէն (Երջանիկ Արաբիա) կարաւաններն անապատի ճամբով կը բերէին խունկ, զմուրս, կակժիրակ, ոսկի եւ թանգ քարեր, — ոսկին կ'ստացուէր Ափրիկէի հանդիպակաց եզերքէն: Եգիպտոսի հետ Փիւնիկեցւոց վաճառականութեան մեծագոյն մասը ցամաքային էր: Փիւնիկէի արեւելեան վաճառականութեան առաջին ճիւղը Հրէաստանի և Բուն Սուրիոյ հետ էր: Փիւնիկեցիք ցորենի համար միշտ Պաղեստինի կարօտ ըլլալով Հրէից հետ սերտ յարաբերութիւն կը մշակէին:

Արեւելեան վաճառականութիւն Փիւնիկէի. — Բայց Արեւելքի հետ Փիւնիկեցւոց վաճառականութեան ամենակարեւոր ճիւղն այն էր՝ որ Բարեւնի ճամբով կը հասնէր մինչև Ասիոյ ներսերը: Դէպ ի Բարեւն տանող ճանապարհին մեծ մասը կ'անցնի Սուրիական անապատէն, ուրկէ կարաւաններու երթեւեկը գիւրացնելու համար էր որ հիմնարկուած էին հնութեան ամենահռչակաւոր քաղաքաց երկուքը, Պասարգէֆ և Բաշլիրա:

Սկիւրական վաճառականութիւն. — Սկիւթական վաճառականութիւնն իր ամեն մանրամասնութեամբ՝ գրեթէ միևնոյնն է Հարաւային Ռուսիոյ հետ Պուխարայի այժմեան վաճառականութեան: Եւրոպայի հետ կը հաղորդակցէր Եւքսինեան (Սեւ)

* Ըստ Եւրոպացւոց Լէվանդ (Levant) կը կոչուի Միջերկրականի Ասիական ծովեզերքը:

ծովու Յոյն դաղթականութեանց միջոցաւ : Բայց Սկիւթական երկրին մէջէն փոխանակուող առևտուրի կարեւորագոյն մասն էր Հնդկականը և անոր հետ նաև հաւանօրէն՝ Հնդկա-Չինականը : Բաղսրա եւ Մարկանդա (Պալխ և Սմրղանդ) գործօն վաճառականութեան մը մթերանոցներ եղած էին միշտ : Յայտնի է որ այս շահավաճառութեանց մէկ մասը տեղի կունենար Կասպից ծովուն միջոցաւ, բայց, նոյնչափ եւս յայտնի է որ մեծագոյն մէկ մասն ալ կը կատարուէր կարաւաններով, որք կը դառնային Կասպից ծովուն ու թերեւս նաև Արալայ լճին հիւսիսային կողմէն :

Հիւսիսային վաճառականութիւն. — Հիւսիսային աշխարհաց մէջ Փիւնիկեցւոց ցամաքային վաճառականութիւնը նկարագրուած է Եղեկիէլ մարգարէէն : «Յոյնք և ամենայն որք շուրջ զնովաւ էին մարդավաճառք քո. և անօթս պղնձիս ետուն ի վաճառս քո : Եւ ի տանէ Թորգոմայ (Հայոց և Կասպադովկիացւոց) ձիով և հեծելովք և ջորովք լցին զվաճառս քո» * :

Փիւնիկեցիք Միջերկրականի վրայ. — Եւ սակայն Փիւնիկեցւոց վաճառականութեան մեծ սպարէզը Միջերկրական ծովն էր : Սպանիա ծանրագին մետաղներու մասին հին աշխարհի ամենահարուստ երկիրն էր և այս խիզախ ժողովուրդը հոն ալ կայարաններ հաստատած էր ի վաղուց : «Կարկեղօնացիք վաճառականք քո. ի բազմութենէ զօրու-

թեան քոյ՝ զարծաթ՝ և զոսկի՝ և զպղինձ՝ և զերկաթ՝ զանագ՝ և զկապար ետուն ի վաճառս քո» * : Փիւնիկեցիք Սպանիայէն մտան յԱտլանտեան ովկիանոս և հասան Բրիտանական կղզեաց հարաւակողմը ուր գտան Գորնուալի անագն, և հաւանաբար յառաջացան մինչեւ Բրուսիոյ եզերքը՝ սաթ առնելու համար, որ այն ատեն մեծ յարգ ունէր : Արեւելեան ծովերուն մէջ՝ նորա հաստատուած էին Արաբիոյ եւ Պարսից ծոցերուն վրայ, ուրկէ կը հաղորդակցէին Հնդկաստանի և Ափրիկէի եզերաց և Սէյլան կղզւոյն հետ : Եզիպտոսի թագաւոր Փարաօն Նեքաւովի ատեն Բարեյուսոյ Գլխէն անդին դառնալու ճամբան ալ գտան, բայց նշանակելի արդիւնք չունեցաւ այս, որովհետև Տիւրոս քաղաքը Չ. դարուն մէջ Բաբելոնցիներէն առնուելով շատ աղէտից ենթարկուեցաւ :

Կարբեղոն. — Կարբեղոնի վաճառականութիւնը թէ՛ ծովային էր և թէ՛ ցամաքային : Իրեն յատուկ ձեռագործներն էին աղնիւ կերպաս, երկաթեղէն, խեցեղէն և կաշիէ կազմածներ : Կարբեղոնացւոց կարաւանային վաճառականութիւնը գլխաւորաբար Կեդրոնական Ափրիկէի բարբարոս ժողովրդոց հետ էր : Անոնցմէ կը ներածէին սեւամորթ գերիներ և ոսկւոյ աւազ :

Արեւմտեան Միջերկրական. — Արեւմտեան Միջերկրականի մէջ ասոնց առևտուրը գլխաւորապէս Սիկիլիոյ և հարաւային Իտալիոյ Յոյն դաղթականու-

(*) Եղեկիէլ Իէ. 13-14 :

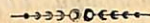
* Եղեկիէլ Իէ. 12 : Կարկեղօնացիք բառով պէտք է լմանալ Դարշիլ (Դարդեսոս կամ հարաւ-արեւմտեան Սպանիա) :

թեանց հետ էր, (որոնցմէ գինի և իւղ կ'առնէին և ի փոխարէն սեւամորթ գերիներ, թանգ քարեր, ոսկի և Կարքեղոնի բամպակեղէններ կուտային): Միեւնոյն տուրեւառը կը կատարէին նաեւ Սպանիոյ հետ, որ հին դարուց էջ *soranos* էր: Իրօք Ափրիկէի ազգաց և արեւմտեան Եւրոպայի մէջտեղ փոխադրիչ վաճառականութիւնը, գրեթէ բացարձակօրէն Կարքեղոնացուց ձեռքն էր: Ճիւղալուրի նեղուցէն անդին, Բրիտանական կղզեաց և Պալդիկեան ծովեզերաց անագի ու սաթի վաճառականութեան մէջ, Կարքեղոնացիք յաջորդեցին Փիւնիկեացուց:

Ափրիկեան վաճառականութիւնը. — Ափրիկէի արեւմտեան եզերքը, տեղ տեղ հաստատուած էին Կարքեղոնացի դաղութներ 'ի Մարոք և 'ի Յէս: Բայց նոցա մեծագոյն շահաստանն էր Կերնէս կղզին (այժմ Սուանա), — մեծ մթերանոց մը՝ ուրկէ ապրանքները թեթեւ նաւակներով կը փոխադրէին ընդդիմակաց կողմը*: Կարքեղոնացիք հոն կը տանէին գոհարեղէն, կաղմած, բամպակեղէն, խեցեղէն և զէնք, որոց փոխարէն իրենք ալ կ'ստանային կաշի և փղոսկր: Շատ հաւանական է թէ այս յանդուգն վաճառականները Կուինէայի եզերաց հետ ալ կը հաղորդակցէին, և թէ իրենց նաւագնացները Սենեկալի և Կամպիայի գետաբերաններէն անդին ալ անցած էին:

(*) Հաննոն 570 ին Ն. Ք., վաթսուն նաւով 50,000 գաղթական տարաւ Ափրիկէի արեւմտեան եզերքը, ուր վեց գաղութներու շարք մը հաստատեց ճիւղալուրի նեղուցին եւ Կերնէս կղզուց մէջտեղ:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՅԱՆԿ ՔԱՂՈՒՍԾՔԻ ՀԱՄԱՐ

Ա. Յիշատակեալ ազգերը .

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԻՆ ԱԶԳԵՐ	}	ԵԳԻՊՏԱՅԻՔ
		ԱՍՈՐԵՍԱՆՅԻՔ ԵՒ ՔԱՂԴԷԱՅԻՔ
		ԵԲՐԱՅԵՑԻՔ
		ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՔ
		ՊԱՐՍԻԿՔ
		ՀԵՂԻԿՔ
		ԶԻՆԱՅԻՔ որք այս պատմութեան մէջ միակ ներկայացուցիչ են Դեղին ցեղի :

Բ. Յեղեռու դասակարգութիւնը .

Մարդկային սեռի երեք մեծ բաժանումներէն միոյն, Սպիտակ կամ Կովկասեան բաժանման կը վերարբերին հետեւեալ ազգերը, որք նոյնպէս երեք ցեղի զատուած են:

ԱՐԻԱԿԱՆ ՑԵՂ	}	ՊԱՐՍԻԿՔ
		ՀԵՂԻԿՔ
ՍԵՄԱԿԱՆ ՑԵՂ	}	ԱՍՈՐԵՍԱՆՅԻՔ
		ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՔ
		ԵԲՐԱՅԵՑԻՔ
ՔԱՄԵԱՆ ՑԵՂ	}	ԵԳԻՊՏԱՅԻՔ
		ՔԱՂԴԷԱՅԻՔ (նախնի Բարեւաջիք)

Գ. Իւրաքանչիւրին դիրքը՝ Պատմութեան մէջ .

Այս այլեւայլ արեւելեան հին ազգաց գործոց նկատ-

մամբ ինչ որ սովորեցանք՝ կրնանք հետեւեալ կերպով բովանդակել, իւրաքանչիւրին յատուկ նկարագիրներով :

ԵԳԻՊՏԱՅԻՔ

Առաջնակարգ ներկայացուցիչ Քամեան արմատին . — առանձին զարգացած . — աշխարհակալ կամ յարձակող ազգ մը չէին . — շինողութեան հրաշալի բնագղ մը ունէին . — յոյժ յառաջացան շատ մը մեքենական արուեստից մէջ . — նաեւ հմտութիւն ունէին այլեւայլ գիտութեանց, մասնաւորապէս աստեղագիտութեան եւ երկրաչափութեան մասին . — նշանաւոր է իրենց քաղաքակրթութեան կայուն նկարագիրը :

ԲԱՂՂԵԱՅԻՔ

Թուի թէ Եգիպտացւոց արեւակից Քամեան արմատէ մը սերած են . — Եգիպտացւոց նման՝ ճարտարապետական բընագղ մ'ունէին . — աստեղագիտութիւն մշակեցին մեծ յաջողութեամբ . — իրենց քաղաքակրթութիւնը դրական նկարագիր մ'ունէր :

ԱՍՈՐԵՍԱՆՅԻՔ

Հաւանօրէն զուտ Սեմական . — աշխարհակալ ցեղ մ'էին եւ Պարսկաստանէն առաջ կայսերական մեծ պետութիւն մ'եղան յԱսիա եւ իշխեցին Միջագետքէ զատ Մարաստանի, բուն Սուրիոյ, Փիւնիկիի, Պաղեստինի, Արաբիոյ մէկ մասին եւ գրեթէ ամբողջ Եգիպտոսի վրայ . — գեղարուեստից մէջ՝ մասնաւորապէս գերազանց էին քանդակագործութեամբ :

ԲԱՅԵԱՅԻՔ

Վերջին

Թագաւորութիւն

Իբրեւ քաղաքական իշխանութիւն փայլեցան միայն ութսուն եօթը տարի, Ասորական պետութեան կործանումէն մինչեւ յաղթութիւն Կիւրոսի (625-538 Ն.Ք.), բայց, Ասորական իշխանութեան ներքեւ իսկ, դարերով կարեւոր ժողովուրդ մ'էին . — նշանաւոր յառաջգիմութիւն ստացան՝ վաճառականութեան, տարազագործութեանց եւ գործնական արհեստից մէջ :

ՀԵՒԻՎՔ

Զուտ Արիական արմատին կը վերաբերին, բայց նշանաւոր են իբրեւ աշխարհատեաց ցեղ մը, որ նուիրուած էր վերացական քաղաքարաց եւ միստիկական խորհրդոց . — Հնդկեւրոպական ամենահին լեզուով, այսինքն Սանսքրիտերէնով գրուած ճոխ եւ նշանաւոր գրականութիւն մը թողած են . — սակաւ ինչ ներգործութիւն ունէին աշխարհի քաղաքական գործոց վրայ եւ պատմական տարեգրութեանց մէջ՝ գրեթէ անյիշատակ կը մնան մինչեւ Մեծին Աղեքսանդրի արշաւն ի Հնդկաստան 526 Ն.Ք.

ՉԻՆԱՅԻՔ

Դեղին կամ Մոնղոլեան ցեղի գլխաւոր ներկայացուցիչ՝ հին եւ նոր դարուց մէջ . — Խաղաղասէր եւ գործնական նկարագիր ունին . — Սոցա հնադարեան քաղաքակրթութիւնը մեկուսացեալ եւ կայուն հանգամանք մ'ունի . — Ընկերական կենաց մէջ Չինական ազգին մեծ եւ նշանաւոր երեւոյթն է՝ նախանայրց ընծայեալ պաշտամունքը . — Որդիական երկիւղածութեան սկզբունքը՝ խարիսխն է այս ընկերութեան . — Զինացւոց կրօններուն ընդհանուր դըրօշմն է նիւթականութիւն :

ԵՐԱՅԵՅԻՔ

« Եզական ազգ մը » որ եզական դեր կը կատարէ պատմութեան մէջ. — Խիստ քիչ ազգեցութիւն ունէին հին ժամանակի քաղաքական պատմութեան վրայ, բայց համայն աշխարհի վրայ ներգործած են կրօնիւ (միաստուածութիւն). — Իբրեւ իրենց մեծ հրիտակը՝ թողած են Երրայական Սուրբ Գիրքը. — Արուեստագէտ չեղան. — զուտ Սեմական ցեղէ էին :

ՓԻՒՆԻԿԵՅԻՔ

Երրայեցւոց պէս Սեմական. — Գերազանցապէս վաճառական եւ գաղթարար ժողովուրդն հնութեան. — Ասիացի միակ ազգն որ գաղութներ հաստատեց Եւրոպայի եւ Աւրիպիայի Միջերկրական ծովափանց վրայ. — Կտակած են անգին գանձ մը՝ — Փիւնիկեան այրուբէնը :

Պ Ա Ր Ս Ի Կ Ք

Չուտ Արիական ցեղէ. — Արեւելեան որ եւ է ազգէ աւելի մօտեցած են Եւրոպական քաղաքակրթութեան. — Ո՛ր եւ է Ասիացի ազգէ աւելի լաւ գաղափար ունէին քաղաքական կազմակերպութեան վերայ. — Աշխարհակալ ժողովուրդ մ'էին եւ մեծ կայսրութիւն եղան յԱսիա՝ Կիւրոսի ժամանակէն մինչեւ յաղթութիւնն Աղեքսանդրի (558-551 Ն. Ք.) : — Արուեստի, մասնաւորաբար ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան մէջ բարձր աստիճանի հասան :

Դ. Ժամանակագրական Ամփոփում .

Հետեւեալք իւրաքանչիւր ազգի ամենակարեւոր թուականներն են.

Ն. Ք.

	Սկիզբն վաւերական պատմութեան՝ Բրդաշինաց (Դ.) հարստութեան միջոցին, ԻՆ. դար	2450
ԵԳԻՊՏՈՍ	Յաղթութիւն Պարսից, Չ. դար	525
	Յաղթութիւն Հռոմայեցւոց, Ա. դար	50
ՔԱՂՂԷԱՍՏԱՆ Նախկին ԲԱԲԵԼԱՍՏԱՆ	Առաջին վաւերական թուական ԻԳ. դար	2254
	Ասորեստանի հետ միացում (չրէթէ)	1250
ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ	Բարեբընի հետ միանալով մեծ պետութիւն կը լինի . . . (չրէթէ)	1250
	Անկումն Նինուէի եւ կործանումն Ասորեստանի	625
	Նարոնասարի դար	747
ԲԱԲԵԼԱՍՏԱՆ	Վերականգնումն անկախութեան՝ Նարոպոլասարի ներքեւ	625
	Առումն Բարեբընի՝ ի Կիւրոսէ եւ անկումն Բարեբընի թագաւորութեան	538
ՀՆԳԿԱՍՏԱՆ	Գաղթումն Պրահմինեան Արիականաց 'ի Հովիտն Ինդոսի (չրէթէ)	5000
	Արշաւանք Աղեքսանդրի ՚ի Հընդկաստան	526
ՉԻՆԱՍՏԱՆ	Հիա հարստութիւն, Մեծն Եու	2200
	Չէու հարստութիւն, Վու Ուանկ	1100
	Մնունդ Կոնֆուցիոսի՝ յաուրս լինկուանկի	571-544
	Գերիչխանութիւն Չին (Չին) հարստութեան	247

ՊԱՂԵՍԻՆ

Գաղթունն Աբրահամու . . . (էրէրէ)	1920
Եւք յԵգիպտոսէ	1520
Գահակալութիւն Սողոմոնի	4015
Սողոմոնի պետութեան բաժանումն՝ Իսրայէլի եւ Յուդայի թագա- ւորութեանց	975
Իսրայէլի թագաւորութեան կործա- նումն Ասորեստանցոց ձեռք եւ գերութիւն Իսրայելացոց	721
Առումն Երուսաղէմի ի Նաբուգոդոնոսորէ	586
Դարձ 'ի գերութենէ	536
Հռոմէական տիրապետութիւն	65

ՓԻՒՆԻԿԷ

Տիւրոս կը լինի գերիշխան քաղաք Փիւնիկէի	1050
Փիւնիկէ կը յաղթուի Ասորեստան- ցիներէն (էրէրէ)	870
Հիմնարկութիւն Կարթեդոնի գաղ- թականութեան	850
Տիւրոս կ'առնուի Մեծին Աղեքսան- դրի ձեռք	522
Փիւնիկէ կը նուաճի Հռոմայեցի- ներէ	65

ՊԱՐՍԿԱՍԱՆ

Պարսիկ պետութեան հիմնարկու- թիւնն Կիւրոսի ձեռք	558
Թագաւորութիւն Կամբիւսի	529
Դարեհ Մ . (Վշտասոյ) կազմակերպիչն Պարսկաստան պետութեան	521
Թագաւորութիւն Բսերքսեսի	486
Անկումն Պարսկական կայսրութեան՝ Աղեքսանդրի ձեռք	531

Ե . Բնդիւանուր եզրակացութիւն .

Արեւելքի պատմութեան փիլիսոփայութիւնը հետեւ-
եալ եզրակացութեան մէջ կ'ամփոփենք համառօտիւ :

Համայն Արեւելեան ազգաց մեծ դրօշմն էր՝ իրենց
անյառաջադէմ նկարագիրը : Ասիոյ մէջ բազմաթիւ մեծ
պետութիւններ գոյութիւն ունեցան, բայց որովհետեւ
իշխանք միահեծան էին, որովհետեւ ժողովրդին ընկե-
րական վիճակը դասակարգերով կաշկանդուած էր, եւ
որովհետեւ կնոջ հաւասարութեան իրաւունքը մերժելով
նոյն խի ժողովուրդք ստորին մակարդակի մը վրայ խո-
նարհած էին՝ — մարդու զօրութիւնը ազատ գործու-
նէութիւն չկրցաւ ստանալ : հետեւաբար, թէեւ հին արեւ-
ելեան ազգերը մեծ ապէս զարգացան քաղաքակրթութեան
մէջ՝ բայց այս քաղաքակրթութիւնը անշարժ հանդամանք
մ'ունէր : Ասիա աշխարհն էր ծննդոց ու ծագմանց եւ
մեր ցեղի պատմութեան մէջ հրաշալի դեր կատարեց, բայց
երբ իրեն համար սահմանուած գործն 'ի գլուխ ելաւ՝
ուրիշ ազգերու եւ ուրիշ երկիրներու արուեստը յառաջ
մղել մարդկութեան մեծ գործը, եւ պիտի տեսնենք որ
ճշմարիտ յառաջդիմութիւնն առաջին անգամ կ'սկսի
Արիական ցեղէն՝ Եւրոպայի հողին վրայ :

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Ա. ԵԳԻՊՏՈՍ

Հին եգիպտոս երեք մասի կը բաժնուէր . — Ստորին եգիպտոս կամ Տելլա, Միջին եգիպտոս կամ Հերգանոմիս, վերին եգիպտոս կամ Թէբայիս :

1. Ո՞ր մասին մէջ էր Մեմփիս . — 2. Մեմփիս քաղաքը Նեղոսի ո՞ր կողմն էր . — 3. Ո՞ր մասին մէջ էր Թեբէ . — 4. Ո՞ր քաղաքին մօտ են Մեծ Բուրգերը . — 5. Նեղոսի արեւելեան ճիւղի գետաբերնին վրայ ո՞ր նաւահանգիստը կայ . — 6. Գեսեմի երկիրն ո՞ւր էր . — 7. Ո՞ր ծովը կայ եգիպտոսի հիւսիսային կողմը . — 8. Նեղոսի ընթացքը ի՞նչ ուղղութիւն ունի . — 9. Եգիպտոսի արեւելեան կողմն ի՞նչ ծով կայ . — 10. Մերձակայ հըստիկաւոր լեռը ո՞րն է :

Բ. ԱՍՈՐԵՍԱՆ — ԲԱԲԵԼԱՍԱՆ

1. Տիգրիս եւ Եփրատ գետերը ո՞ր երկրէն կը բխին . — 2. Ո՞ր է Արարտա լեռը . — 3. Տիգրիս - Եփրատայ աւազանը Մարաստանի եւ Պարսկաստանի բարձրաւանդանէն բաժնող լեռնաշղթայն ո՞րն է . — 4. Նկարագրէ Տիգրիսի ընթացքը . — 5. Եփրատայ ընթացքը . — 6. Ո՞ւր կը միանան ասոնք . — 7. Ո՞ր ծովախորշը կը թափին . — 8. Նինուէ, Բաբելոն եւ Ուր քաղաքաց, եւ Սենաարայ գաղտին տեղերը որո՞շէ :

Գ. Պ Ա Ղ Ե Ս Տ Ի Ն

1. Պաղեստինի արեւմտեան սահմանը ո՞ր ծովն է . — 2. Արեւելեան սահմանն ի՞նչ էր . — 3. Փիւնիկէի գիրքն

ի՞նչ էր Պաղեստինի վերաբերմամբ . — 4. Սուրբ Երկրին գլխաւոր գետը ո՞րն է . — 5. Մեռեալ կամ Աղլի ծովը ցուցնուր . — 6. Յուդայի թագաւորութիւնը ո՞ր մասին մէջն էր . — 7. Իսրայէլի՞նք . — 8. Փղշտացւոց բնակավայրը ո՞ւր էր . — 9. Նաւահանգիստները թուէ՛ . — 10. Երուսաղէմ, Սամարիա եւ Թաամոր քաղաքները ցոյց տուր :

Դ. Փ Ի Ի Ն Ի Կ Է

1. Ո՞ւր էր Փիւնիկէ . — 2. Ո՞ր երկիրն անոր հարաւային կողմն էր . — 3. Ի՞նչ նկատմամբ Փիւնիկէի դիրքը նպաստաւոր էր վաճառականութեան . — 4. Որո՞նք են Փիւնիկէի գլխաւոր հինգ քաղաքները . — 5. Ո՞ւր էր Կարքեղոնի երկիրը . — 6. Հարաւային Սպանիոյ մէջ Փիւնիկեան նահանգին անունն ի՞նչ էր . — 7. Ո՞ւր էր Գաաիլ :

Ե. Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

1. Պարսիկ պետութեան արեւմտեան սահմանը ո՞ր ծովն էր . — 2. Արեւելեան սահմանը ո՞ր աշխարհներն էին . — 3. Հարաւային կողմը ո՞ր ծովը կար . 4. Հարաւային կողմը ո՞ր երկու ծովախորշերը կային . — 5. Հիւսիսային կողմը ո՞ր երեք ծովերը կային . — 6. Ափրիկէի ո՞ր երկիրը Պարսիկ պետութեան ենթարկուած էր . — 7. Տիգրիս-Եփրատի աւազանին մէջ ո՞ր սաղարթութիւնները կային . — 8. Բուն Պարսկաստանի (Պերսիսի) գիրքն ի՞նչ է . — 9. Ոքոսս եւ Յաքսարաէս գետերը ո՞ւր կը թափին . — 10. Տիգրիս-Եփրատի աւազանին արեւելեան կողմը ո՞ր լեռնաշղթայն կայ . — 11. Ո՞ւր էին Պերսեպոլիս, Շօշ, Մարկանդա եւ երկու Եկբատան քաղաքները :

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

(Ի Գ Ի Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ո Ւ Ս Ա Ն Ո Ղ Ի Ն)

Ալպաուս. — Տեսակ մը թափանցիկ մարմարին, սաւ մէքմէրի :
Ակրոնաչափ. — Տարածութեան չափ մը , 4050 քառ . մեղր :
Անդաչափութիւն. — Գետինը , հողը չափել :
Ասուածամուրիւն. — Հեթանոս Աստուածաբանութեան մէկ ճիւղը , որ աստուածներու ճնունդը կը ճառէ :
Դեկլիս. — Գաղաք Հին Յունաստանի , ուր Ապոլոն ունէր մեհեան մը և պատգամներ կարձակէր Պիւթիայի բերնով :
Զողիակոս. — Կենդանակերպից կամար : Երկնակամարին մեծ շրջանակը՝ 12 նշաններու բաժնուած :
Էլսորսո. — Մտածին աշխարհ , որոյ ամեն բնակիչք հարուստ և երջանիկ պիտի ըլլային :
Ժամագրական սլափ. — Գործիք մը որ կը ցուցնէ ժամերը , կամ շուքին ուղղութեան համեմատ արեւուն բարձրութիւնը :
Լագուարք. — Թանկագին քար , սքանչելի կապոյտ երկնագոյն :
Լոարք. — Թըլլարմ :
Կորնակառիւծ. — Առասպելական կենդանի , կէսը արծիւ կէսը առիւծ (griffon) :
Կակժիրակ. — Լեզի և զօրացուցիչ արմատ մը , կինամնի տեսակ մը , խրյաբէկպէր :
Հակուդիդ. — Ուղղանկիւն եռանկեան մէջ ուղիղ անկեան ընդդիմակաց կողմը :
Հեռակար. — Առարկաները իրենց հեռաւորութեան և դրից համեմատ պատկերացնելու արուեստը :
Հմայեակ. — Յուսութք , քլլարմ :
Ճաննավան. — Ճանճ քշող տեսակ մը հովահար , սիճէլիի :
Ճանդան. — Հոտաւետ փոյտ մը , սանցալ աղանը :
Մարմառ. — Տիւլպէն :
Յասպիս. — Թանկագին քար մը , ելէիմ քաւր :
Ոսպնածե. — Տեսարանական գործիքներու յատուկ սոսի ձեւով կըտրուած ապակի , աւես :

Ջրասական. — Ջուրերու դանդաղ և աստիճանաբար տեղափոխութեամբ կաղմուած հողը :

Վիսապառիւծ. — Առասպելական ճիւղ, որ առիւծի գլուխ, այծի մարմին և վիշապի պոչ ունէր (chimère) :

Տակառաչափ. — Չափ մը , հազար հազարակրամ , բոսո :

Տամկանկար. — Նոր ծեփուած պատի վրայ ջրով զանգուած ներկ :

Տամալի. — Հարթ տանիք . սարայա :

Տասկահ. — Տարազագործական գործիք , տարկեան, քեզկեան :

Տաղանդ. — Կշիռ և դրամ հին Յունաց : Իբրև կշիռ՝ 26 հազարակրամէ աւելի , և իբրև արծաթ դրամ՝ 5560 ֆրանգէ աւելի կ'արժէր : Կային նաև ուրիշ չափով և արժէքով տաղանդներ :

Յաճանել. — Յաբանով (չիֆթ-ճի տարաղը) արտերուն հողը հաւասարել և սերմը ծածկել :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

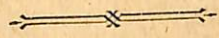

Ներածութիւն	9
-----------------------	---

Մասն Առաջին

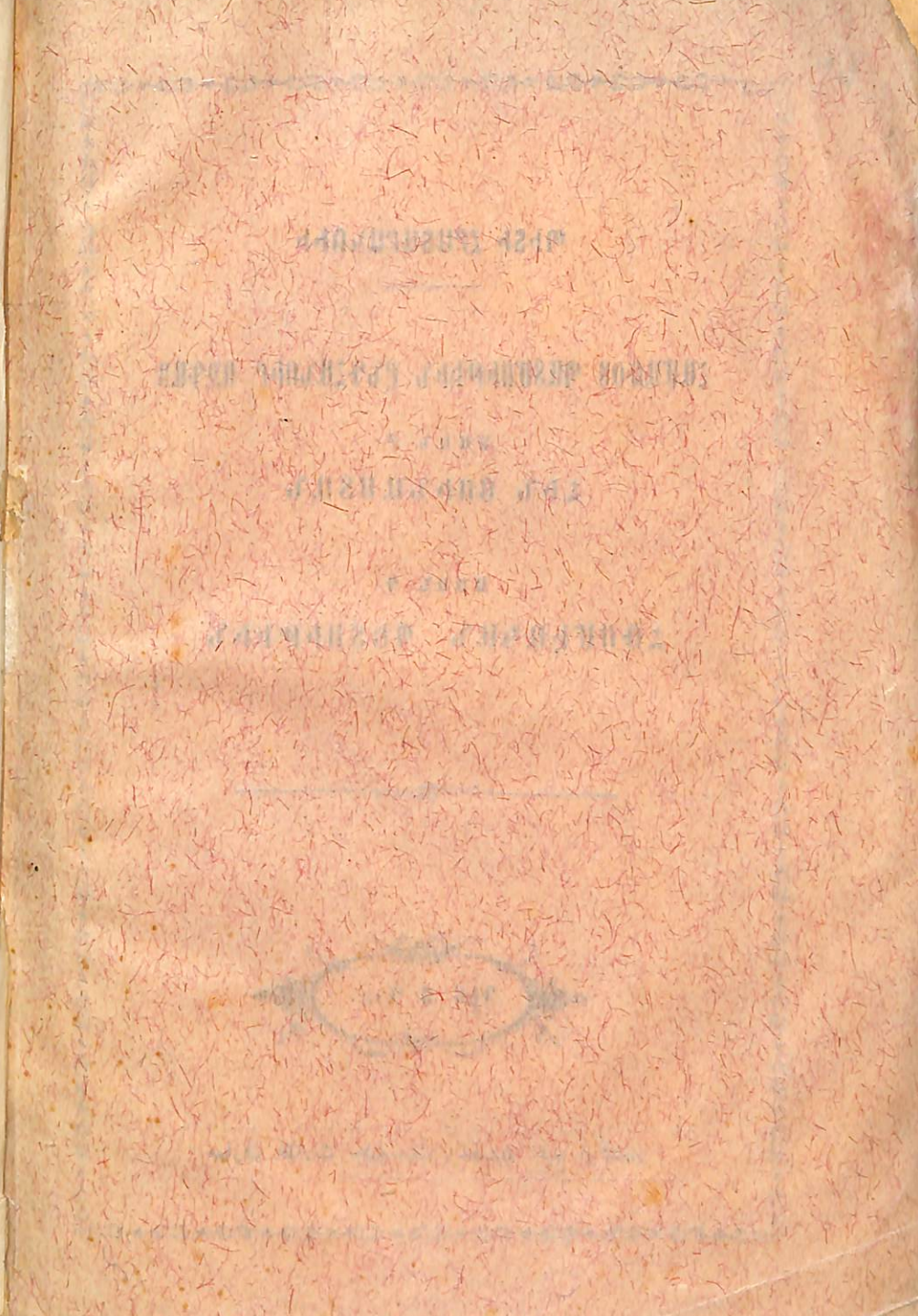
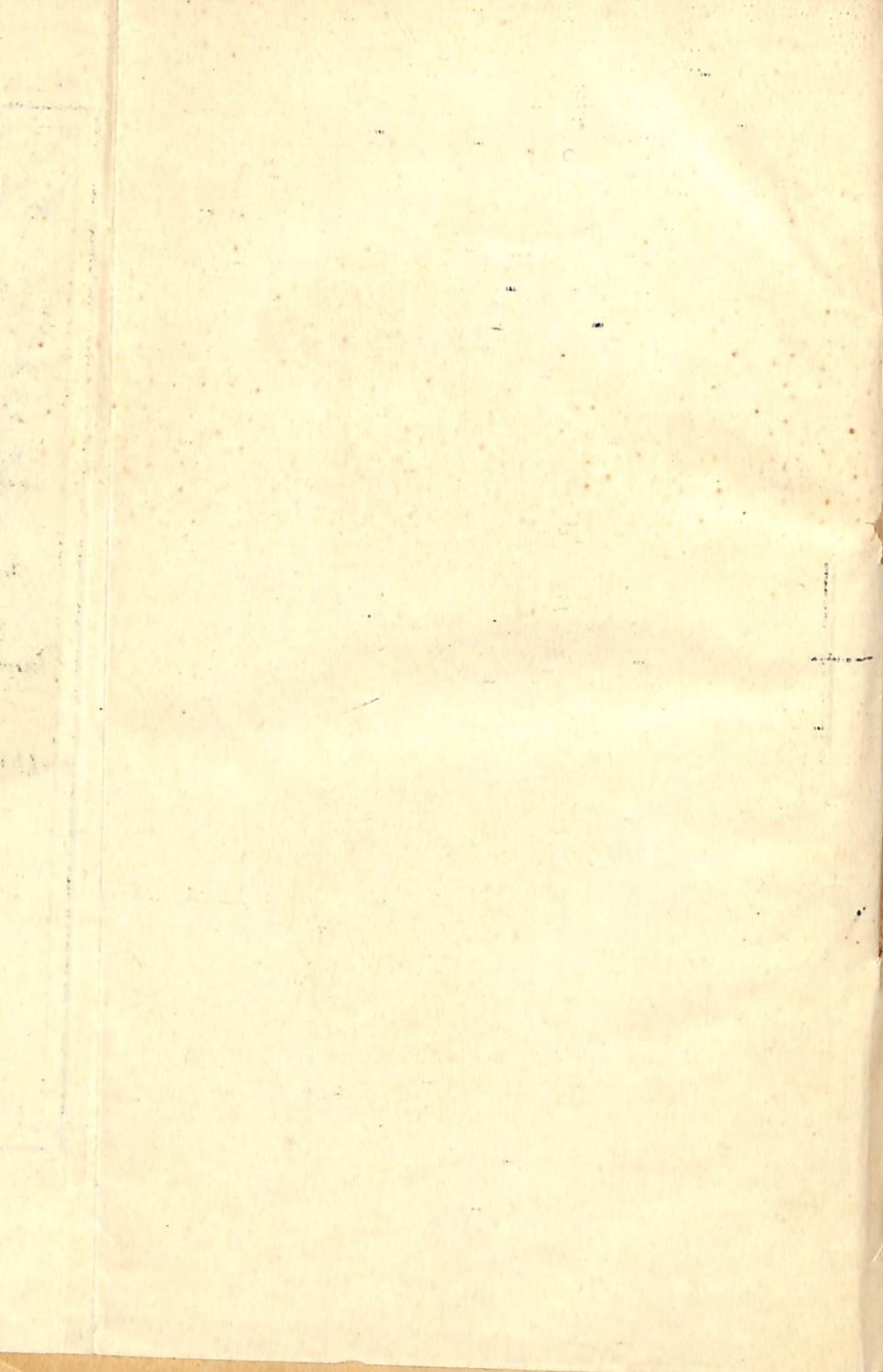
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇԻՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ

Դրուխ	
Ա. ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ	16
Բ. ԵԳԻՊՏՈՍ	
1. Ծրագիր Պատմական	21
2. Եգիպտական Բաղաձայնութիւն	32
Գ. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԻՔ ԵՒ ՔԱՂՎԷԱՅԻՔ	
1. Ներածութիւն	45
2. Բաբելոնեան կամ Բաղդէական Առաջին պէտութիւն	49
3. Ասորեստան	54
4. Բաբելական վերջին քաղաւորութիւն	64
Դ. ԵՐԲԱՅԵՅԻՔ	70
Ե. ՓԻՒՆԻԿԵՅԻՔ	75
Զ. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ	
1. Պատմական ծրագիր	86
2. Պարսկական Բաղաձայնութիւն	102
Է. ՀՆԳԻԿՔ	112
Ը. ՉԻՆԱՅԻՔ	118
Թ. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԵԱՅ	125

Երես 71. վարէն 3^{րդ} տող Յերոստատացիներէն , կարգա՝ Յերուսացիներէն :

5ր.

ՊԻՏԻ ՇՐՄԱՐԱԿՈՒԻ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅ

ՄԱՍՆ Բ.

ՀԻՆ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

ՄԱՍՆ Գ.

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գին 4 Դրո.

معارف نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولتشد

556

2013

